

Juni 2023-2

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Ereveld Valkenburg **Oorlog in Harlingen**
Expositie 'Als de Dood' **Restauratie in Noordwolde**

REDACTIONEEL / LAAGHANGEND FRUIT

Emmen heeft een historische begraafplaats midden in het centrum. Zo'n klassieke. Er staat een prachtig Indië-monument voor. De Oude Begraafplaats is keurig opgeknapt, de grafmonumenten zijn gerestaureerd. Voorzien van een nieuw toegangshek, baarhuisje strak in de verf. De nieuwe informatieborden maken het compleet. Het is een echt stadspark geworden, met overal banken waarop je kunt gaan zitten. Waar je graag een afspraak maakt om bij te praten of even tot jezelf te komen. Vroeg in de ochtend lopen er al veel mensen – omdat het de snelste weg is, maar ook voor een dagelijkse wandeling. De gemeente heeft zich voorbeeldig van haar taak gekweten. Zouden er dan niet ook een paar mensen in de wijk te vinden zijn die dagelijks het vuilnis willen opruimen en één keer per maand even

een doekje over de borden kunnen halen? Het is smoezeligheid alom. Alsof de burens en andere Emmenaren helemaal niets om deze fraaie plek geven. Niet alles hoeft spic en span te zijn. Laat het mos rustig groeien op de grafstenen, liever zelfs. Maar die talloze lege bierblikjes, papier en andere rommel tussen de grafstenen, nee! De vuilnisbakken puilen uit. Over de informatieborden hangt een groenige waas. De zorg voor dit mooie monument is ver te zoeken. Er wordt hier wel erg op de overheid geleund. De eerste winst is snel te behalen. Gewoon een beetje schoonmaken en bijhouden... Dat doen buurt- of stadsgenoten in heel veel plaatsen al, zoiets moet toch ook in Emmen kunnen?

Korrie Korevaart, hoofdredacteur

MENS & PLEK / HERMAN DIJKHUIZEN, BESTUURSLID VERENIGING OUD VALKENBURG (Z-H)

Op de militaire Erebegraafplaats, midden in het dorp, staan 35 grafstenen en een herdenkingsmonument voor de gevallen burgers. Bij bijna alle stenen staat een bordje met informatie over de jongeman die er begraven is. Het voelt ongepast om iemand hier naar zijn favoriete graf te vragen. Maar Herman Dijkhuizen heeft meteen zijn antwoord klaar als het om zijn favoriete plek gaat. Hij gaat bij het graf van Jacobus Corbijn staan: 'Dat je het kunt aanwijzen, hè. Kijk, 75 meter verderop, waar die witte bestelbus staat, sneuvelde Co Corbijn op 10 mei 1940. De Duitsers kwamen

van de Broekweg. En, in dat huis aan de overkant van de straat, zat een ooggetuige. Die heeft mij later precies verteld wat hij door het voorraam van dichtbij zag gebeuren. Corbijn kwam met veertien andere soldaten op de fiets uit Rijnsburg. Vroeg in de ochtend zochten ze hier bij de kerk dekking. Toen hij richting vliegveld Valkenburg stond te turen, werd hij neergeschoten door drie Duitse parachutisten. Corbijn ligt nu hier begraven. Samen met 34 anderen.'

Herman Dijkhuizen doet al tien jaar onderzoek naar de verhalen achter de grafstenen. De Oorlogsgraven Stichting (OGS) onderhoudt de graven, maar Dijkhuizen schrijft het verhaal, nu alweer twee jaar samen met Joshua Rijnsdam, afgestudeerd historicus met een speciale interesse in dit soort graven in de regio. De OGS maakt een mooi bordje met het verhaal en zet het bij het graf. Dijkhuizen begon met zijn onderzoek naar de jongens en hun nabestaanden na een rondleiding bij de Dodenherdenking met basisschoolleerlingen: 'Zij keken naar de grafstenen en stelden allerlei vragen, waar ik toen nog geen antwoord op kon geven. Zie je wat dat betekent? Er staat op: *KORP. 1-I-6 R.A.* Corbijn was korporaal bij de eerste Compagnie van het Eerste Bataljon van het zesde Regiment Artillerie...'

Korrie Korevaart

Herman Dijkhuizen bij het graf van dienstplichtig korporaal Jacobus Corbijn (1919-1940).

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 37 (2023) 2 ISSN: 1382-5259.

Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo
Corine Hendriks (eindredacteur)
Korrie Korevaart (hoofdredacteur)
Bert Pierik (beeldredacteur)
Wouter Schrover
Tjitske Zuiderbaan

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Bartho Hendriksen en Liesbeth Vermeulen

Inleverdata kopij

15 januari, 15 april, 15 juli en 15 oktober

E redactie@terebinth.nl
W terebinth.nl
f @TijdschriftTerebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bartho Hendriksen (voorzitter)
Elvire Vesseur (secretaris)
Arnold Visser (penningmeester)
Korrie Korevaart (lid)
Arja Nobel (lid)
Eward Timmerman (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor onze bijeenkomsten en excursies (met korting)? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulier (individueel) € 35 idem met partner/huisgenoot € 47,50 bedrijven / instellingen € 80 bibliotheken / archieven € 35

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archiefphoto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.

INHOUD

4 Ereveld Valkenburg

Vier dagen duurde de Slag om Valkenburg in de meidagen van 1940. Resultaat: 240 doden. Wie waren ze, de jonge militairen die in het centrum van Valkenburg hun graf kregen?

18 Contractarbeiders

Wie kent dit bijna vergeten stukje geschiedenis op een begraafplaats in St.-Michielsgestel? De Surinaams-Javaanse contractarbeiders die hier liggen, waren slachtoffer van het koloniale systeem.

22 Restauratiesteenhouwer

Er zijn ambachten die niet mogen uitsterven. Steenhouwers bewaren het stenen archief. Restauratiesteenhouwer Marc de Groot maakt zich er sterk voor.

6 Oorlog in Harlingen

De Algemene Begraafplaats verrast met veel geschiedenis: Joods, Fries, Nederlands en internationaal. Meer dan elders in Friesland staan er monumenten die vertellen over de Tweede Wereldoorlog.

ALLES IN DIT NUMMER

- 2 Redactioneel
- 2 Mens & plek: Herman Dijkhuizen
- 4 In Valkenburg krijgen militairen weer een gezicht
- 6 Funeraire wandeling: sporen van de oorlog in Harlingen
- 10 Expositie 'Als de Dood': over verval en eindigheid
- 12 De rouwtrein naar Westerveld: 1890-1910
- 16 Fotoreportage: Algemene Begraafplaats in Harlingen
- 18 Laatste rustplaats Surinaams-Javaanse contractarbeiders
- 22 Een man met een beitel:
restauratiesteenhouwer Marc de Groot
- 24 Open Monumentendagen: een goede kapstok
- 25 Boeken en media
- 26 Leren op een begraafplaats
- 30 Terebinthnieuws en Noordenwind
- 31 Uit het veld: Wouter de Jonge
- 32 Toen... in Velsen

Foto voorzijde: Zandstenen grafmonument van de Rotterdamse steenhouwer L.P. Stracké, in Harlingen (p. 8). Foto Bert Pierik

In Valkenburg krijgen militairen weer een gezicht

Het Ereveld in Valkenburg, rechts van de kerk, met het monument voor de gevallen en 35 oorlogsgraven. Foto Korrie Korevaart

Op 10 mei 1940 om 1.36 uur schrok de Bollenstreek wakker door het geluid van de vele Duitse vliegtuigen. Deze zijn vast bedoeld voor Engeland, was de algemene gedachte. Totdat rond 4.30 uur in de vroege morgen hetzelfde geluid opnieuw klonk: de Duitse troepen vielen het toen nog in aanbouw zijnde Vliegveld Valkenburg (Z-H) aan. Joshua Rijsdam doet verslag.

De slag om Den Haag was begonnen. Met de aanval op Valkenburg, Ypenburg en Ockenburg hoopten Duitse troepen de residentie in één klap te omsingelen en de Nederlandse regering gevangen te nemen. Deze veelal vergeten aanval heeft voor vier dagen strijdgewoel gezorgd en had in Valkenburg en omstreken meer dan tweehonderdveertig doden tot gevolg, onder wie vele jonge jongens afkomstig uit alle delen van het land: uit Deventer, Boskoop, Noordwijk en Velsen, maar ook uit plaatsen in Limburg en Friesland. Een klein deel van hen ligt begraven in Valkenburg. Hoe wordt de herinnering aan deze jongens na tachtig jaar nog steeds levendig gehouden? Samen met Herman Dijkhuizen heb ik hier de handen vol aan.

Militair Ereveld Valkenburg

Van de ruim tweehonderdveertig militairen die zijn omgekomen, liggen er tegenwoordig vijfendertig begraven in Valkenburg. De oorsprong van deze begraafplaats ligt al in de meidagen van 1940, toen niet alleen Nederlandse maar ook Duitse soldaten hier werden begraven. Een groot aantal werd tijdelijk begraven in de Katwijkse duinen en op een veld in het centrum van Valkenburg

zelf, slechts een klein deel kreeg hier uiteindelijk een permanente rustplaats. Na de oorlog werd het beheer van deze graven overgenomen door de Oorlogsgravenstichting (OGS) en waren er twee militaire begraafplaatsen: het Militaire Ereveld aan de Kantineweg in Katwijk en het Ereveld in Valkenburg. Met de opheffing van de begraafplaats aan de Kantineweg werd een deel van de daar begraven soldaten herbegraven in Valkenburg. De overige overledenen werden, conform de wens van de familie, teruggebracht naar de plaatsen waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen.

Herman en de Schoolkinderen

Net als op de andere militaire begraafplaatsen in Nederland geldt ook hier: op de grafstenen staan naam, data van geboorte en overlijden, en militaire rang. Maar het zijn jongens zonder gezicht.

Herman Dijkhuizen, vrijwilliger bij de Vereniging Oud Valkenburg, wilde hier wat mee. Jaarlijks bezocht Herman op 10 mei met basisschoolleerlingen het Ereveld in het centrum van het dorp. Een Valkenburgse traditie die Herman al in 1966 op zich had genomen. Telkens weer kreeg hij dezelfde vragen: wie waren deze jongens, waar kwamen ze vandaan, hoe zijn ze overleden? Nu doet hij alweer ruim twintig jaar onderzoek naar deze jongens. Eerst analoog: 'Zodra ik wist waar ze vandaan kwamen, was het een kwestie van iedereen met dezelfde achternaam bellend afgaan binnen een straal van enkele kilometers.' Later werd ook het internet een vaste zoekplek. Het leverde bijzondere en ontroerende gesprekken op met familieleden die verbaasd waren dat er nog aandacht werd geschonken aan hun overleden vader, broer of oom.

Nieuwe hulp

Twee jaar geleden, te midden van een wereldwijde pandemie, besloot ik Herman te gaan helpen. Een ongeplande ontmoeting op het Ereveld in Valkenburg leidde tot een bijzondere samenwerking tussen ons. Ikzelf ben afgestudeerd in geschiedenis aan de Universiteit Leiden. De meidagen fascineerden mij, nadat ik erachter was gekomen dat mijn overgrootvader in 1940 als militair gemobiliseerd was bij de Moerdijkbruggen. In mijn vrije tijd begon ik onderzoek te doen naar de gebeurtenissen daar en in de regio Valkenburg tijdens de meidagen. Ik twijfelde dan ook niet om Herman bij zijn zoektocht te helpen. Mijn kennis van lokale archieven was hierbij een prettige bijkomstigheid. In een korte periode lukte het ons tien verhalen rond te krijgen. Een daarvan wordt hier uitgelicht (zie kader). Relaties met familieleden en archiefinstellingen werden toen gelegd, een ferme basis voor de toekomst.

24 december

Naast het onderzoek naar de in Valkenburg begraven soldaten zijn we samen met een groep vrijwilligers uit Katwijk ook actief bij de organisatie en uitvoering van de herdenkingen op 4 & 5 mei, 10 mei en 24 december. Deze laatste datum staat sinds 2018 in Valkenburg bekend als de Lichtjesavond: op kerstavond worden lichtjes gebrand voor alle begraven soldaten. De gedachte is om hiermee de militairen te eren die hun leven hebben gegeven voor onze vrijheid. Voorafgaand aan de plaatsing van de kaarsjes wordt het dodenappel gehouden: de namen van alle slachtoffers gelegen op het Ereveld worden omgeroepen, gevolgd door een 'Present!' Zij hebben Valkenburg immers nooit verlaten.

Op dit moment zijn 27 van de 35 oorlogsgraven voorzien van een herdenkingsbordje met daarop de informatie en

Reinier Rijke

Korporaal 2e sectie 2-III-2RA

Op 1 mei 1911 wordt Reinier Rijke geboren te Rotterdam. Hij groeit op in een groot gezin van allemaal huisschilders, op één broer na, die timmerman wordt.

De oorlogsdreiging wordt steeds groter, waardoor Reinier uiteindelijk opgeroepen wordt om te dienen in het leger. Meerdere malen vervult hij zijn plicht bij de cavalerie te Den Haag. Ten slotte wordt Reinier tijdens de mobilisatie van 1939 om onbekende redenen overgeplaatst naar het 2e Regiment Artillerie (III-2RA) te Den Haag. Dit zal hem noodlottig worden. Op 10 mei 1940 komt hij bij een patrouille om het leven wanneer zijn eenheid in gevecht raakt met een groep Duitse parachutisten. Voor zijn inzet ontving Reinier postuum het Bronzen Kruis.

een foto van de daar begraven soldaat. Wij doen samen met de OGS ons best om ook de overige zeven soldaten te voorzien van hun levensverhaal om zo elke soldaat een gezicht te geven. Of dat helemaal gaat lukken, is de vraag: tot nu toe kunnen we geen foto vinden van dienstplichtig soldaat Hendrik Nicolaas Tendeloo, geboren op 30 oktober 1914. Hij werd 26. Ondanks onze inspanningen, samen met de historische verenigingen en archieven in de regio, is het niet gelukt een foto van Tendeloo boven water te krijgen. Mochten er nog nabestaanden zijn of mensen die mogelijk meer weten over deze soldaat en zijn foto hebben, meld het ons! Zodat ook deze foto bij de grafsteen kan worden neergezet. Daarmee heeft dan ook de laatste soldaat zijn gezicht weer terug.

Joshua Rijsdam

De ingang van het Ereveld. Foto Korrie Korevaart

Funeraire wandeling

Tekst Korrie Korevaart
Foto's Bert Pierik

SPOREN VAN DE OORLOG

OP DE ALGEMENE BEGRAAFPLAATS IN HARLINGEN

Het graf van de familie Küter, de ouders en twee van hun kinderen, met een tante.

Veel mensen komen alleen in Harlingen voor de boot naar Vlieland of Terschelling. Maar trek eens een extra dag uit om rond te struinen in dit historische stadje. En bekijk dan ook de Algemene Begraafplaats. De begraafplaats is een eiland: er ligt een gracht omheen en slechts één dam geeft toegang.

De oudste zerken dateren uit de jaren dertig van de negentiende eeuw. Vóór die tijd werd er begraven op het kerkhof van de Grote Kerk, de dom van Almenum. Beheerder Steffen Walma vertelt dat aanvankelijk onduidelijk was wanneer de Algemene Begraafplaats werd ingericht, maar dat inmiddels vaststaat dat dit kort na 1828 gebeurde.

Hek met doodssymboliek

De toegang (1) heeft allure, want er staat een monumentaal hek dat gemaakt is door ijzergieterij B.E. Mohrmann uit Leeuwarden. Het is, als veel van dit type hekken uit de tweede helft van de negentiende eeuw, voorzien van diverse doodssymbolen. Van onder naar boven: twee omgekeerde fakkels, gekruiste zeisen (met een staart-bijzende slang) en een gevleugelde zandloper met een vlinder als bekroning.

De Tweede Wereldoorlog is op deze begraafplaats niet over het hoofd te zien. Bij de ingang staat een herdenkingsmonument voor de Harlingers die omgekomen zijn in concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg (2); er zijn oorlogsgraven van het Gemenebest, er is een joods herdenkingsmonument en er liggen diverse graven van verzetsstrijders en burgerslachtoffers.

Het oudste veld rechts van de centrale laan is geruimd, maar een keuze uit de grafstenen die daar weggehaald zijn, is op het talud aan de zijkant gelegd. Een mooie oplossing, die historisch besef laat zien. Op de nieuwe graven zijn alleen liggende stenen toegestaan, zodat het zicht op de rest van het oudere deel van de begraafplaats gehandhaafd blijft. Op het talud valt de grafsteen van Gerrit Stram (1814-1849) op. Die is in 2018 geverfd: zilvergrijze letters op zwarte lak (3). Vóór 1900 werd dat zo niet gedaan, maar het graf trekt nu wel de aandacht van de wandelaar.

In 1833 trad Gerrit Stram in Nederlandse Dienst als matroos 3^e klasse aan boord van het Z.M. Korvet Pallas en vertrok hij naar de West. Daar bleef hij tot 1838. Van 1841 tot 1848 was hij achtereenvolgens fuselier, korporaal en sergeant in Nederlands-Indië. In 1844 werd hij benoemd tot Ridder in de Militaire Willems-Orde. Via Hellevoetsluis keerde hij terug naar Harlingen. Onbekend is waaraan hij op 35-jarige leeftijd is overleden. De *Leeuwarder Courant* van 5 juni 1849 bericht over zijn begrafenis. Anders dan de krant schrijft, ontving hij zijn ridderorde niet wegens deelname aan de eerste expeditie tegen de Balinezen (1846), maar voor een actie 'tegen de Zeeroovers in de Wateren van Celebes' (het huidige Sulawesi) in mei-juni 1843. Samen met een officier veroverde hij daar de vlag van de zeeroovers.

Stram werd met militaire eer begraven: 'Vooraf ging een piquet soldaten, dat eereschoten bij het verlaten van het sterfhuis en bij het graf deed; daarop volgde de doodbidder, na de lijkbaar met het lijk, wordende de vier slippen van het lijkklaken door vier onder-officieren gedragen, waarop de wapenen en de ridderorde van den overledene zich bevonden.' Aanwezig waren ook een vertegenwoordiging van de stedelijke schutterij, met 'het geheele garnizoen', en een groep mariniers.

Wie even afwijkt van de route en een blik werpt aan de andere kant van het talud, wordt overweldigd door de massa glimmend graniet. Zowel bij het eerste toegangspad als bij de vierde doorsteek signaleren we een opvallende engel op een grafsteen (E).

De zerken van de familie Haga

In 2003 is een fiks aantal negentiende-eeuwse graven geruimd. Tegelijkertijd zijn 29 graven van de familie Haga verplaatst en verzameld in vak H (4), bij de grafkelder van de familie Fontein-Van Dalsen. De overledenen zijn

De joodse afdeling met uitzicht op het columbarium.

opnieuw gekist en de grafzerken liggen nu in chronologische volgorde bij elkaar. Het gaat om ongeveer veertig verwanten, voornamelijk met de achternamen Fontein, Haga, Hannema en Stinstra. Meile Dirk Haga (1922-2014) nam het initiatief tot de inrichting van dit museale hoekje. De graven worden onderhouden door het Andla Fonds, in het leven geroepen door dezelfde Haga. Het fonds beheert een bijzondere cultuurhistorische verzameling roerende en onroerende goederen, waaronder deze graven en nog een aantal andere met een bijzondere grafbedekking elders in het land.

Deze begraafplaats is vooral bekend van het rietgedekte 'tempeltje', dat je al van verre ziet (5). Het staat te boek als een neoclassicistisch, houten lijkenhuis met twaalf zuilen, rond 1865 gebouwd en waarschijnlijk ontworpen door gemeentearchitect A.J. van der Moer. In de massieve balken van het basement staat het jaartal 1837 gekerfd.

Joodse begraafplaats

De joden hadden oorspronkelijk een eigen begraafplaats bij de Willemskade, die in 1953 werd geruimd. Maar in 1868 is aan de noordkant van de Algemene Begraafplaats een joodse afdeling aangelegd, met een eigen metaheerhuis (6). Dat staat er nog steeds en het is makkelijk foto's te maken met zowel het karakteristieke drenkelingenhuis-

Van de visserij getuigen enkele grafstenen met zeilschepen

je als dit joodse reinigingshuis erop. Elk van de drie ronde vensters boven de ingang heeft een Davidsster. De afdeling is geheel omgeven door een hoge taxushaag. In het oog vallen twee paar met kettingen met elkaar verbonden grafstenen, van twee echtparen. Ook is hier een modern oorlogsmonument (7) te vinden, met Davidsster.

Kunstwerken

Het toegangshek, het drenkelingenhuis, de joodse afdeling inclusief metaheerhuis zijn alle rijksmonument, net als twee graven, dat van Josina Wilhelmina Scheuer-Braams (1841-1880) en het graf van H.W. Brouwer (1874-1916). Het gedenkteken van Brouwer (8) is van terracotta en ontworpen door keramist Willem Coenraad Brouwer (1877-1933) uit Leiderdorp. Wegens de materiaalbewerking en de originele, artistieke vormgeving is dit met recht funeraire kunst te noemen. Deze keramist is een van de belangrijkste pottenbakkers uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

Josina Wilhelmina was getrouwd met expediteur Egbertus Bernardus Scheuer. Hun zandstenen grafmonument (9) is gemaakt door de Rotterdamse steenhouwer L.P. Stracké. Het bestaat uit een beeldengroep van putti (blote kinderfiguurtjes), met rouwkransen en omgekeerde toortsen. Ook andere Harlingse notabelen zijn hier begraven, zoals leden van de familie Fontein en Hermsen. Het graf met de opvallende gebroken zuil (10) is van de jong gestorven Eva Margaretha Snijder (1854-1875).

Verspreid over de begraafplaats staan dertien grafstromels. Opvallend zijn de schoenlappersplanten (*Bergenia*

Grafsteen van het echtpaar Dijkstra-Boersma, met het embleem van het Leger des Heils.

Vanzelfsprekend kom je hier overal typisch Friese namen tegen

De herdenkingszuil voor de Friese doden in Neugengamme, meteen links bij de ingang.

cordifolia), die overal groeien. Ze doen het goed op de vette, kleiachtige grond. Hun roze toortsen en vaak roodbruingroene bladeren kleuren harmonieus bij het grijze hardsteen van de grafmonumenten in het oudste deel. We lopen langs de sfeervolle beheerderswoning, die ten dele ook dienst heeft gedaan als lijkenhuis (11).

Vergissingsbombardement

Ook Harlingen kent zijn vergissingsbombardement. In de vroege ochtend van 5 november 1941 wierp een Britse bommenwerper een bom van 2.000 pond op de stad. De bom trof de Schritsen, een straat in het centrum. Daar werden diverse gebouwen geraakt, met in totaal dertien doden. Het café van Küter werd totaal vernietigd. De beide ouders en twee van hun kinderen kwamen om. De vorm van het familiegraf van Belgisch hardsteen (12) getuigt ervan: het kreeg een vlam mee, in een punt uitgehouwen. Verder op dit pad staat rechts een soort lessenaar, een zuiltje (13) dat aandacht vraagt voor het neerstorten van een bommenwerper van de RAF, type AVRO Lancaster. De zeven bemanningsleden vonden op 16 mei 1943 de dood in de Waddenzee, toen hun vliegtuig getroffen werd door Duits anti-luchtafweergeschut. Slechts van één bemanningslid, James McDowell, spoelde het lijk aan. Dat is hier begraven.

Praktische informatie

Algemene Begraafplaats, Begraafplaatslaan 2, 8861 JD Harlingen, harlingen.nl, open van zonsopgang tot zons-
ondergang. Goed bereikbaar vanaf treinstation Harlingen, na een korte wandeling via Zuid-Oostersingel, Nieuwstraat (of door de Engelse Tuin), Midlumertaan.

Sla je hier even het pad aan je linkerhand in, dan zie je links een herinneringsmonument voor vijf Harlingers, die in de jaren 1940-1950 ‘zijn gevallen bij de uitoefening van hun plicht in Nederlands Indië’ (14). Daarachter dragen twee grafstenen een opvallend embleem van het Leger des Heils. De S (van *Salvation*) ligt op een kruis met twee gekruiste zwaarden en de woorden ‘Bloed en vuur’. Bij de 67 oorlogsgraven van geallieerde militairen, van wie er 26 niet geïdentificeerd zijn, staat een groot herdenkingskruis met bronzen zwaard (15).

Lokale kleur

Vanzelfsprekend kom je hier overal typisch Friese en Harlinger namen tegen, zoals Abma, Bijlsma, Haga, Mollema, Taekema, Terpstra en Vollema. De bezoekers kunnen hun kennis van het Fries al meteen testen op de tekst op het oorlogsmonument bij de ingang: ‘FALLEN YN 'E / STRIID TSJIN / UNRJOCHT EN / SLAVERNIJ DAT / WIJ YN FREDE / FOAR RJOCHT EN / FRIJDOM WEITSJE’. Best te lezen, op misschien *weitsje* na, te vertalen met ‘waken’. De Vereniging Friesland 1940-1945 plaatste dit soort herdenkingszuilen op de graven van omgekomen Friese verzetsstrijders. De zuil heeft een toorts met de Nederlandse leeuw en is ontworpen door architect Marius Duintjer (1908-1983); de tekst komt van verzetsstrijder Jan (Aukes) de Vries (1915-2006).

Van de visserij getuigen enkele grafstenen met zeilschepen, opvallend weinig eigenlijk. Maar weer typisch Fries zijn de graven van de kaatsers op deze begraafplaats. Aan het eind van de wandeling in het linker vak (16), voor de tweede conifeer van links, ligt het graf van kampioenkaatser Ids Roukema (1889-1949). Op de stele prijkt een telegraaf (scorebord)...

ALS DE DOOD

Schilders, dichters, beeldhouwers, schrijvers en fotografen over verval en eindigheid

Drifter van Miriam Knibbeler. Foto Museum Belvédère

De westvleugel van Museum Belvédère in Heerenveen is doordrenkt van het thema Dood. Ruim zestig kunstenaars van verschillende disciplines tonen werken die qua invalshoek, uitingvorm en interpretatie van het thema zeer gevarieerd zijn. De kunstenaars hebben ook kerkhoven, grafkisten, graven en grafstenen verbeeld, soms zelfs in een feest van kleur.

Han Steenbruggen, directeur van het museum, vindt 'dood' eigenlijk een voor de hand liggend thema: 'De dood als zodanig leeft met ons mee en is in de kunst en cultuur een klassiek thema. Het omvat oneindigheid, afscheid, verlies, rouw en eventueel religie. Het houdt kunstenaars bezig. Maar het is een zwaar onderwerp, en een beetje eng.' In 2020 begon Steenbruggen samen met conservator Susan van den Berg met kijken, verzamelen en het aanleggen van een database. Ze onderzochten welke kunstenaars zich met de dood bezighielden en maakten een selectie: 'Ons initiatief ontwikkelde zich op organische wijze steeds meer in de richting van een tentoonstelling met kunstenaars met wie we al iets hadden. Het netwerk is belangrijk geweest.'

Eerbetoon

De selectie geschiedde intuïtief, maar wel met een rationele insteek. Internationale kunstenaars vielen bijvoorbeeld af. Steenbruggen: 'Hoe maak je zo'n tentoonstelling interessant, maar niet te zwaar. De beeldende inhoud en de kwaliteit moesten voorop staan. Het accent ligt uiteindelijk op de cyclus die eindigt met het versterven. Eindigheid op een natuurlijke manier, zoals kunstenaars

hun stervende ouders tekenen. De natuurlijke gang der dingen waarmee we ons moeten verzoenen. Geen goedkoop sentiment.'

'Als de Dood' heeft een ander perspectief, een zwaardere lading gekregen door het plotseling verongelukken van Susan van den Berg, vijf dagen vóór de opening van de expositie: 'Een groot drama voor zo'n klein team als dat van ons. De tentoonstelling is een eerbetoon aan haar geworden en de kunst helpt mee in het verwerkingsproces.'

De expositie

Onder de zeldzame ónnatuurlijke doden uit de expositie bevinden zich de portretten van Ad Gerritsen van de vrouwen die in de jaren zestig door *the Boston strangler* om het leven zijn gebracht. Op de zwart-witfoto's trok de kunstenaar lijnen over de gezichten. Die lijnen bracht hij samen in één portret, geflankeerd door de foto's – wat ondanks de heldere kleuren een macaber beeld oplevert. Jan van der Kooi tekende zijn dode moeder, in één keer, zonder aarzelen. Met wat kachelroet 'veegde hij De Dood in haar ooghoeken'. Han van Hagen tekende zijn stervende moeder en voelde zich op dat moment heel dicht bij haar.

De Grafstenen bij La Combe d'Andrieu van Kris Spinhoven ogen bijna vrolijk met het gekleurde wasgoed ertussen. Veel rauwer komt de zwart-wittekening Jour des Morts van Jeanne Bieruma Oosting binnen. Twee verstilde, in het zwart gehulde figuren leggen bloemen op een graf. Het Kerkhof van Freark van der Wal is daarentegen een feest van kleur.

Veel werk is figuratief of op zijn minst herkenbaar. Dode mensen, dieren, planten, en vanitassymboliek. Maar ook weergaven van kerkhoven. Het abstractere werk van Victor van Loon laat meer aan de verbeelding over. De mannelijke en vrouwelijke plaatstalen kisten en zetels van Ids Willemsma laten juist weinig over aan de fantasie. De werken variëren weloverwogen in vorm, stijl en expressie.

Dood of niet?

In een van de kabinetten ligt een meer dan levensgroot paard met de naam Drifter. De ogen gesloten, de mond ietsje open. De titel van de expositie roept meteen de associatie op van dood paard. Maar is dat wel zo? En wat beweegt een kunstenaar ertoe om zo'n enorm dood paard te maken? Voor de maker, Miriam Knibbeler (zie ook de neushoorn bij Museum More), is het niet per se een dood paard: 'Ik ben meer bezig met het schemergebied tussen dood en leven, tussen aan- en afwezigheid. Dat vormt een rode draad in mijn werk. In kleinere vormen kwam dit al tot uiting, maar het beeld van een heel groot paard zweefde al een tijd rond en alles wat ik deed, leidde uiteindelijk daarheen. Dit beeld móest gewoon gemaakt worden. Paarden hebben een sterke fysieke aanwezigheid. Ze zijn krachtig en worden ook zo uitgebeeld. Maar ook etherisch en mythisch. In verschillende religies is het

*Je hebt van die dagen...
Dan ben je er niet,
en dan moet ik iets doen
met dat stille verdriet.*

*Dus dan pak ik de verfdooos
en stevig papier,
dan maak ik je zelf wel,
ik verf je naar hier...*

*Penseel in het water,
penseel in de doos...
Hoe moet ik verder?
Ik weet al een poos,*

*Ik weet al nog voor ik
Met verven begin:
het blauw van jouw ogen...
het zit er niet in*

Hans Kuyper

uit: Doodgewoon gaan hemelen

paard een boodschapper uit het dodenrijk, zoals Pegasus, die zich tussen hemel en aarde bevindt.' Sommige bezoekers schrikken van het beeld. Zo'n groot lichaam. Dat is wel heel veel dood.

In de bijbehorende catalogus zijn niet alleen de fysieke kunstwerken uit de expositie opgenomen, maar ook gedichten en verhalen. 'Als de Dood' is nog tot en met 11 juni te zien in Museum Belvédère in Heerenveen.

Tjitske Zuiderbaan

Grafstenen bij La Combe d'Andrieu van Kris Spinhoven. Olieverf op doek.
Foto Museum Belvédère

Rond 1900 stond aan de IJzijde van het toen gloednieuwe Centraal Station van Amsterdam een tweede station, dat veel kleiner was. Het in historische stijl gebouwde pand met een torentje stond tegen het talud van de spoorbaan en had een kort houten perron met sierlijke perronkap. Boven de twee grote deuren aan de straatzijde prijkte de naam *Westerveld*, terwijl grote geschilderde letters op de zijgevel de bedoeling van het gebouw verder verhelderden: *Vereenigingsgebouw voor begrafenis* naar *Westerveld*.

DE ROUW TREIN NAAR WESTERVELD

(1890-1910)

Het Centraal Station in 1895 met rechts de spoorzijde van station Westerveld. Collectie Stadsarchief Amsterdam (beeldbank). Foto Jacob Olie

Dit was de plek waar tussen 1890 en 1910 de treinen vertrokken naar Driehuis. Daar vonden, te midden van het glooiende duinlandschap, vele vooraanstaande Amsterdammers op begraafplaats Westerveld hun laatste rustplaats. Conform contracten verzorgde de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) het vervoer van lijkkest en rouwenden naar de particuliere begraafplaats. De begrafenis kregen vaak uitgebreide aandacht in de kranten, waardoor een mooi beeld ontstaat van hoe zo'n begrafenis per trein eruitzag.

De stations

Het Amsterdamse rouwstation was erop ingericht om de nabestaanden afgeschermd van de nieuwsgierige ogen van het publiek te ontvangen. In het achterhuis konden zij uit hun koetsen stappen en de trap naar de ontvangstkamer op de eerste verdieping betreden. Een journalist schreef: 'Een ruim, eenvoudig gemeubeld, in dofpaarse tint droefgeestig gehouden vertrek of wachtkamer verenigt er allen en de toon der bekleding is er borg voor de toon der gesprekken.' De lijkkest werd in een houten bak geplaatst en naar perronniveau gehesen, de dragers volgden via een ernaast gelegen wenteltrap. Tevens bood het gebouw ruimte aan een kantoortje en een woning voor de beheerder. Het rouwstation was tot 1910 in gebruik. Toen moest het voor de aanleg van een nieuw postpakketgebouw wijken. Vanaf dat moment vertrokken de rouwtreinen nog enkele jaren van het eerste perron van het Centraal Station. De wachtkamer derde klasse deed dienst als ontvangstruimte. Op de begraafplaats was ook een station, gelegen op de plaats van de huidige aula naast de ingang. Nadat de rouwtrein het zijspoor was opgereden en langs het perron tot stilstand was gekomen, betraden de rouwenden het witte neoclassicistische gebouw, 'van binnen witgepleisterd en behangen met zware gordijnen, die van kleur niet zwart zijn, maar donkerpaars of rood. Dit niet-zwarte maakt terstond een bijzondere indruk.' Het gebouw bestond uit de ontvangstkamer met aan weerszijden twee zijkamers, waarvan een bedoeld was voor het opstellen van de kist en waardoorheen het gezelschap na de plechtigheid binnen, grafwaarts liep. Het gebouw stond er tot 1962, maar vanaf 1910 was de spooraansluiting niet meer in gebruik en stopte de rouwtrein bij de halte Driehuis-Westerveld. Om de afstand naar het ontvangstgebouw te overbruggen, werd de lijkkest op een wagentje geplaatst.

De rouwtrein

Een dag voordat een begrafenis plaatsvond, moest de trein schriftelijk door Westerveld bij de HIJSM zijn aangevraagd. De trein bestond normaal gesproken uit een locomotief, bagagewagen, katafalkwagen (waarin de baar met het lichaam stond) en een coupérijtuig, plaats biedend

De lijkkest werd
in een houten bak geplaatst

De draperieën, franjes en kwasten waren in zink nagebootst

aan 34 personen. Mocht een groter aantal belangstellenden worden verwacht, dan konden extra rijtuigen bijgeplaatst worden. Desnoods was dit vijftien minuten voor vertrek nog mogelijk. De rijtuigen mochten van binnen en van buiten van rouwdecoraties worden voorzien. Een van de coupés was gereserveerd voor de administrateur van Westerveld en de hoofdgeleiders van de rouwstoet. De katafalkwagen was een houten goederenwagen die voor het doel zwart gelakt was en voorzien van een sierlijke opbouw. De ruimte voor de lijkkest had aan twee zijden spiegelglas, waardoor men de kist van buiten geheel kon zien staan. De draperieën, franjes en kwasten waren in zink nagebootst.

Maurits Cornelis van Hall

De uitvaart van Eerste Kamerlid Maurits Cornelis van Hall op 21 december 1900 is vrij gedetailleerd in kranten beschreven en geeft een mooi beeld van hoe een begrafenis per trein verliep.

Om 11.00 uur vertrok de lijkstoet vanaf de woning van de overledene aan de Herengracht. De met vele kransen bedekte lijkbaar trok veel aandacht in de stad. Om 11.30 uur kwam de stoet aan bij station Westerveld, waar vele bekende Amsterdammers en politici aanwezig waren om de overledene in de reeds gereedstaande trein te vergezellen naar zijn laatste rustplaats. Uit de hoogte van de rekening is af te leiden dat de trein uit zes rijtuigen bestond. Achter de locomotief was een bagagewagen gekoppeld die was volgeladen met ruim dertig kransen, rijk voorzien van frisse rozen, sering en viooltjes. Er waren zoveel kransen en sommige waren zo groot, dat de wagen te klein bleek en men enkele grote kransen op de katafalkwagen moest leggen. De kist werd tegen 11.45 uur in de katafalk geplaatst en om 12.00 uur volgde het sein tot vertrek. Langzaam zette de trein zich in beweging om zonder tussenstops naar Westerveld te rijden.

Op de begraafplaats aangekomen begaf men zich naar de ontvangstruimte voor de plechtigheden. De diepbedroefde weduwe werd leunend op de arm van haar zoon binnengeleid, de gordijnen van het tweede zaaltje gingen open en de baar (daar inmiddels vanuit de trein geplaatst) werd in de grotere zaal gedragen. Na enkele toespraken werd de baar naar de groeve geleid, gevolgd door de vele aanwezigen. Na afloop – de hele begrafenis had ongeveer een uur geduurd – vertrok de trein weer om om 14.00 uur in Amsterdam te arriveren.

Cornelio de Bruijn

Bij de begrafenis van Cornelio de Bruijn op 17 februari 1905 reden zelfs twee treinen. De Bruijn had als hoofd-ingenieur en chef Weg en Werken bij de HIJSM de leiding over alle belangrijke infrastructurele werken gehad. Vlak voor de opening van de nieuwe draaibrug over het

Het rouwstation annex ontvangstgebouw op Westerveld, met opschrift 'Begraafplaats'. Prentbriefkaart (Rotterdam: M.A. Frank). Eigen collectie. Foto N.N.

Noordzeekanaal bij Velsen verloor hij op de bouwplaats het leven, 'tussen zijn arbeiders en zijn staf, neergeveld bij den arbeid, gelijk de landman op het veld somtijds wordt neergeveld door den bliksem'.

Werklieden droegen in de ochtend van de begrafenis het stoffelijk overschot van De Bruijn vanuit de directieket, die tijdelijk tot rouwvertrek was ingericht, naar een extra trein om de korte afstand van Velsen naar Westerveld te overbruggen. Daar had zich al een groot aantal ambtenaren van alle afdelingen van de HIJSM verzameld, in afwachting van de trein met rouwendenden uit Amsterdam. Deze was om 10.31 uur vertrokken vanaf het station Westerveld. Vanuit de trein, die langs het hoofdgebouw van de HIJSM aan het Droogbak reed, zagen de vele inzittenden de vlaggen halfstok hangen, terwijl alle gordijnen in het gebouw neergelaten waren. Na een tussenstop in Haarlem (10.51 uur) voegden de passagiers zich bij de reeds aanwezigen rondom de kist in het ontvangstgebouw van Westerveld.

Theodore Haver

De uitvaart van Theodore Haver in 1912 was waarschijnlijk de laatste vanuit het station Westerveld in Amsterdam. Haver was in leven een vooraanstaand feministe en een voorvechtster van het vrouwenkiesrecht. Het was haar uitdrukkelijke wens dat de uitvaart een propagandistisch

Haver was een voorvechtster van het vrouwenkiesrecht

karakter kreeg en dat ze zou worden gecremeerd, wat toen nog niet kon in Nederland. Terwijl een muziekkorps treurmuziek speelde, vertrok de droeve stoet onder grote belangstelling op de grauwe achtste november van 1912 om 11.30 uur vanuit het Burgerziekenhuis aan de Linnaeusstraat. De kist lag op een eenvoudige lijkwagen en was bedekt met de geel-wit-gele vlag van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Daarachter reden twee grote platte wagens met vele bloemstukken, kransen en palmen, gevolgd door de lange stoet van volgkoetsen.

Normaal gesproken vertrokken de rouwtreinen destijds al vanaf het eerste perron van het Centraal Station, maar mogelijk gaven de autoriteiten er de voorkeur aan nog eenmaal het meer achteraf gelegen station Westerveld te gebruiken, in verband met de kans op een volksoploop. Het gebouw was op dat moment nog niet gesloopt. Binnen werden door, onder anderen, Aletta Jacobs afscheidswaarden uitgesproken. De trein vertrok vervolgens naar het bijna driehonderd kilometer verderop gelegen crematorium in Bremen. Het eerste crematorium in Nederland van de Vereeniging van Facultatieve Lijkverbranding, tevens op Westerveld gelegen, ging namelijk pas open in 1913.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Voor de sobere maar lange rouwstoet van socialistisch voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die op de ochtend van 22 november 1919 door Amsterdam trok, was een enorme belangstelling. Circa 11.000 mensen zagen vanaf het Stationsplein hoe havenarbeiders de kist de westelijke oprit naar het eerste perron op droegen. Nadat mannenkoor Excelsior een grafzang had gezongen, werd

Van station Westerveld is geen spoor terug te vinden

de kist in de bagagewagen van de rouwtrein geplaatst. Hoewel de speciale katafalkwagons nog wel beschikbaar was, vond men mogelijk dat een bagagewagen beter paste bij een man die zich voor de arbeidersklasse had ingezet. Om 12.50 uur stoomde de rouwtrein langzaam weg. Onderweg betoonden nog vele belangstellenden bij de overwegen en op station Haarlem de overledene de laatste eer. Na aankomst van de trein bij halte Driehuis-Westerveld werd de lijkst, bedekt door een rode vlag, naar het crematorium gedragen. Tegen 15.00 uur had de crematieplechtigheid plaats.

Einde van het rouwvervoer

Met het opzeggen van het contract tussen NV Begraafplaats Westerveld en de HIJSM in 1918 was het voorbij met de reguliere rouwtreinen. Hoewel de rouwauto het vervoer van lijken voorgoed van de trein had overgenomen, zou de begraafplaats nog jarenlang met het spoor verbonden blijven en zou de begintijd van begravenissen en crematies worden afgestemd op de aankomsttijd van de treinen bij spoorhalte Driehuis-Westerveld. De katafalkwagons gingen in 1918 terug naar de spoorwegen. Deze

bleef in gebruik voor het vervoer van lijken. Behalve in extra treinen kon de wagen aan reguliere reizigerstreinen worden gekoppeld voor het overbrengen van een overledene. Kennelijk was dit geen succes, want na enkele jaren werd de katafalk verwijderd en kwam de goederenwagen in gebruik voor sintelvervoer.

Van station Westerveld is geen spoor terug te vinden, al een eeuw geleden verrees er de tweede stationskap van het Centraal Station. Op de spoorlijn langs Westerveld reed in 1994 de laatste goederentrein, er ligt nu een busbaan. Begraafplaats & Crematorium Westerveld is echter nog springlevend. Nog steeds zijn er te midden van het prachtige duinlandschap de graven te vinden van hen die er ooit per trein hun laatste reis naartoe maakten.

Jesse Krol,
museum- en archiefmedewerker

Meer lezen?

Zie B.C. Sliggers, *Westerveld: van buitenplaats tot begraafplaats 1888-1988*. Haarlem: De Vrieseborch, 1988. Haarlemse miniaturen 13; R. van Erp, H. Keizer en T. de Natris (red.), *Westerveld: 125 jaar begraafplaats - 100 jaar crematorium*. Den Haag: Facultatieve Media, 2013; H. Hosman, *Westerveld: de laatste rustplaats van vele Amsterdammers, 2014* (zie onsamsterdam.nl/westerveld-de-laatste-rustplaats-van-vele-amsterdammers).

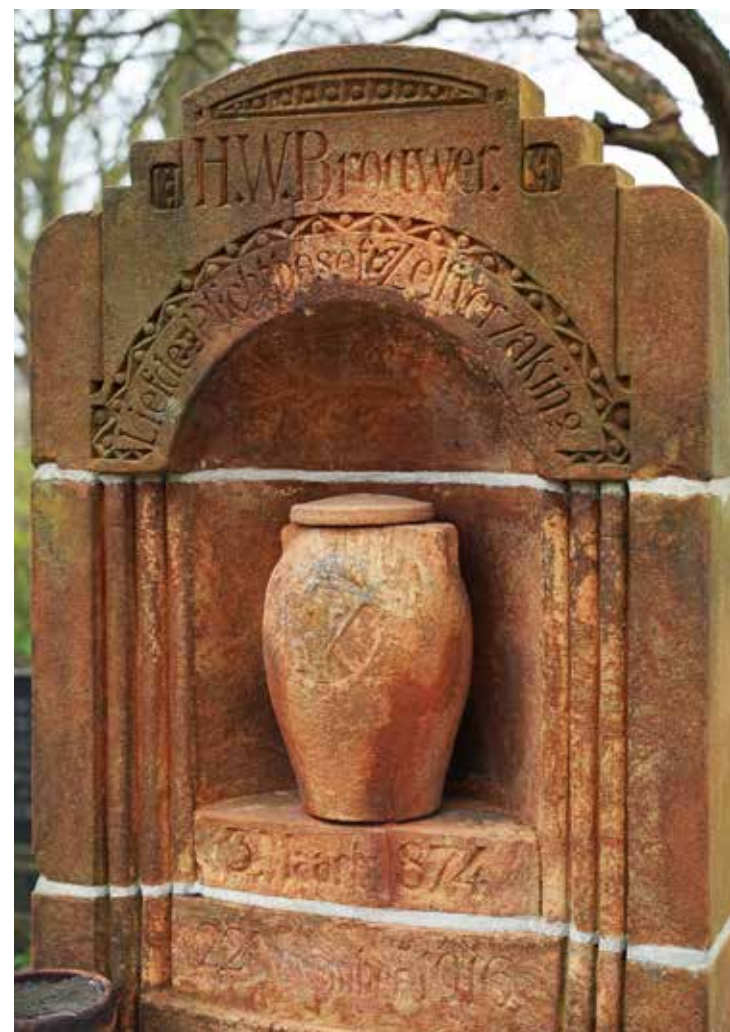
De rouwstoet van Ferdinand Domela Nieuwenhuis arriveert bij het Centraal Station; kort hierna zal de kist in de rouwtrein worden geplaatst. Collectie Stadsarchief Amsterdam (beeldbank). Foto N.N.

Algemene Begraafplaats in Harlingen

Beeldredacteur Bert Pierik koos voor het omslag van dit nummer een stemmige foto: 'Het is niet altijd prettig op een begraafplaats', verklaarde hij zijn keuze. Maar deze fotoreportage weerspreekt dat toch: er staan veel vrolijke narcissen in het nieuwe vak, aan knusse bankjes geen gebrek en er klinkt muziek bij het lijkenhuis (volgens de beheerder voor drenkelingen bedoeld). Rechtsachter liggen overigens de 29 hardstenen zerken van de familie Haga. In de funeraire wandeling (pp. 6-9) wordt het allemaal uitgelegd. Behalve de kabouters dan...

Foto's Bert Pierik

Laatste rustplaats Surinaams-Javaanse contractarbeiders

Liesbeth Vermeulen

EEN BIJNA VERGETEN STUKJE KOLONIALE GESCHIEDENIS IN SINT-MICHIELSGESTEL

Nurman Pasaribu met een stamboom van zijn familie.

De portretfoto's van de contractarbeiders die meer dan een eeuw geleden vanuit Java naar Suriname werden verscheept, spreken boekdelen. Jonge mensen kijken beducht in de camera en houden een nummer vast, alsof ze in de gevangenis of in een concentratiekamp zijn beland.

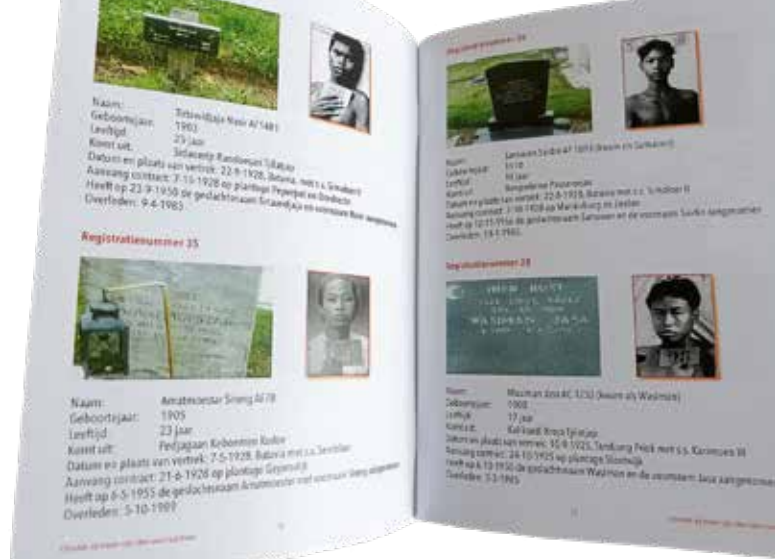
Hun angst was niet ongegrond: de contractarbeiders werden door de koloniale machthebbers heel slecht behandeld en velen stierven. Tientallen van deze contractarbeiders vertrokken vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 naar Nederland. Ze werden ondergebracht in het voormalig seminarie Oud Beekvliet in het Brabantse Sint-Michiëlsgestel. Overledenen werden begraven op de lokale begraafplaats aan de Nieuwstraat. Op het gemeentelijke deel van deze katholieke dodenakker vonden tientallen voormalige Javaanse contractarbeiders hun laatste rustplaats.

We lopen over deze bijzondere plek met Hariëtte Mingoen (voorzitter van de stichting Comité Herdenking Javaanse Immigratie), Nurman Pasaribu (coördinator van de Sambatangroep Begraafplaatsen Noord-Brabant), en zijn vrouw Gonny. Al tientallen jaren verzorgen zij liefdevol niet alleen de graven van hun eigen overleden familieleden, maar ook die van contractarbeiders en hun familie. Sommige van die graven hebben alleen een bordje met naam, geboorte- en sterfdatum. 'Dat komt omdat er geen nabestaanden waren en er ook geen geld voor een grafsteen was', licht Hariëtte toe. 'Bovendien kan er soms niet

Omdat zij meer zijn dan een nummer

Een fraai verzorgd islamitisch graf.

Brochure van Hariëtte Mingoen en Nurman Pasaribu (2022, niet te koop) met informatie over de contractarbeiders. Collectie Nationaal Archief. Foto N. Pasaribu

voor de grafrechten betaald worden.' Om die reden zijn er in het verleden al tientallen graven geruimd. Inmiddels heeft de gemeente toegezegd dit niet meer te zullen doen. Zij beseft dat deze graven van historische en emotionele waarde zijn. Er liggen nu nog rond de vijftig contractarbeiders.

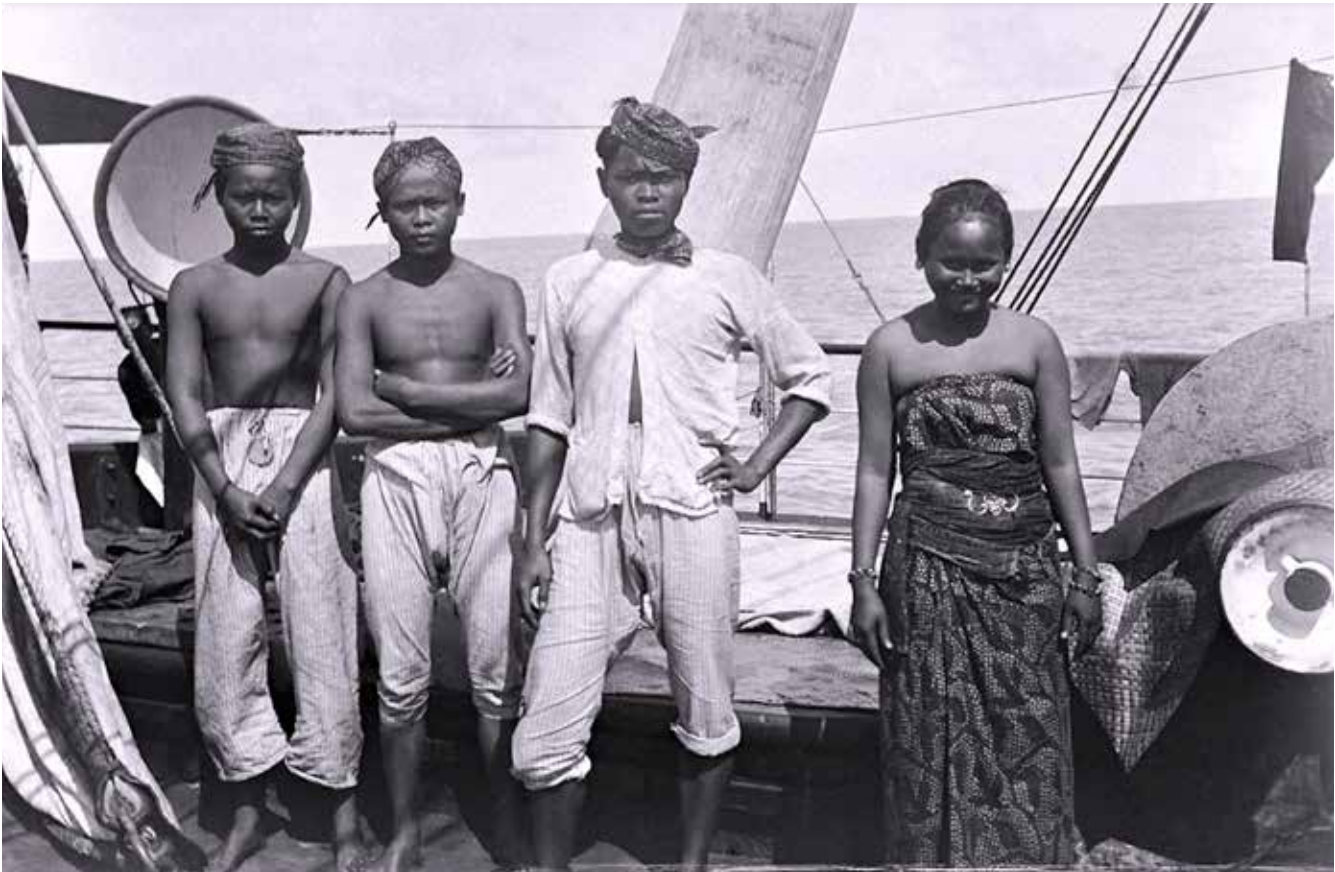
Oost- en westbidders

Hariëtte wijst op een opmerkelijke situatie op de kleine begraafplaats: sommige graven liggen met de stele aan de rechterkant, andere graven juist aan de linkerkant. 'Dat komt doordat het islamitische graven zijn waarvan het ene graf naar het westen is gericht en het andere naar het oosten. Dit geeft het verschil aan tussen west- en oostbidders.' In Indonesië werd gebeden (en begraven) richting Mekka, dat in het westen ligt. 'Toen de contractarbeiders naar Suriname gingen, is dit niet aangepast. Javanen die weten dat Mekka ten oosten van Suriname ligt, vonden dat dit niet zo hoorde. Dit gaf later tweespalt. De oostbidders volgen meer de koran, terwijl de westbidders hun oerreligie en tradities in stand houden en deze laten samengaan met de islam. De kern van hun oorspronkelijke gebruiken is de *slametan*, een verbindende maaltijd die onder meer bij uitvaarten en herdenkingen wordt bereid. De hele familie, goede burens en vrienden van de overledene bereiden de maaltijd en delen die uit aan de aanwezigen.' Hariëtte noemt de contractarbeiders 'nominale moslims': de koloniale machthebbers namen voor het gemak aan dat ze moslim waren, terwijl velen eigenlijk meer leefden met pre-islamitische gebruiken.

Even terug naar het verleden. Op 1 juli van dit jaar wordt herdacht dat honderdvijftig jaar geleden de slavernij echt werd afgeschaft. Na het verbod van 1863 moesten vrijgekomen slaven nog tien jaar doorwerken op de plantages.

Voor meer informatie: stichji.javanen.nl

Bekende nakomelingen van Javaanse Surinamers zijn schrijfster Karin Amatmoekrim, ex-profvoetballer Maarten Atmodikoro en zwemster Ranomi Kromowidjojo.

'Javaansche contractanten aan boord van de Willem II.' Collectie Tropenmuseum. Foto G.M. Versteeg, 1903-1904

Daarna waren er andere arbeidskrachten nodig. Nederlandse plantagehouders huurden Brits-Indische contractarbeiders in. Tussen 1873 en 1916 kwamen 34.304 Britse Indiërs (Hindostanen) naar Suriname, waar ze een contract voor vijf jaar kregen. Een minderheid ging daarna terug, een deel verlangde het contract om al of niet voor onbepaalde tijd te blijven.

In eigen beheer

Het was voor de Nederlanders in Suriname belangrijk om voor hun arbeiders niet te afhankelijk te zijn van de Britten. Java was als Nederlandse kolonie geschikt om in eigen beheer en in samenwerking met de lokale machthebbers contractarbeiders te werven. Emigratiekantoren op Java namen wervers aan, die per arbeider betaald kregen. Velen maakten misbruik van de vaak analfabete en arme Javanen door hen verkeerd voor te lichten. Tussen 1890 en 1939, toen De Tweede Wereldoorlog een einde maakte aan het systeem van contractarbeid, zetten bijna 33.000 Javanen voet op Surinaamse bodem. Hoewel het ook in hun geval de bedoeling was dat ze na verloop van tijd weer terug zouden keren naar de Oost, kwam het daar meestal niet van. Tot 1939 repatrieerden slechts 7.684 mensen.

Sommigen hebben alleen een bordje met naam, geboorteen sterfdatum

Onrust en naar Nederland

In 1975 werd Suriname onafhankelijk. Niet iedereen in dat land keek daarnaar uit. Hariëtte: 'Javaanse politici in Suriname hadden de voormalige contractarbeiders verteld dat ze hun Nederlandse nationaliteit konden behouden, inclusief hun aanspraak op Nederlandse gezondheidszorg,

Rij E	Rij F
Samin Simin – 65 #AF811	Soe'eb Paimo – 64
Ronodikromo Soeroto – 66	Trimo Ronotirto – Wasini Tomohamad – 63
Semi Pantono – 67 #AF2294	Sagjo Parsodikromp – 62 #AG745
Amat Josoredjo Wagiem – 68 #A187	Noe'ip Soekinta – 61 #ZZ211
Sakim Rebin – 69 #AE1568	Amad Kajoen #AD881 – 60
Kemis Tosendjojo – 70	Kadjinah Markasim #AF1115 – 60
Kastoemi Rasban – 70	Jainab Ridaie – 59
Kartowijojo Kasdi – 71	Moesa Atmadja #AC229 – 58
Yaqina Soliga Soerokarso – 72	Saan Wirjosalam #AG623 – 57
Rantinah Soedjah – 73	Martowijasa Sawen – 57
Kasmin Karmani #AG130 – 74	Soewarnie Kasitoe Kariosotirto – #KG321a 56
Wongsosohadjo Soerem #AF1936 – 74	Watinie Marsam – 55
Waridjan Paring – 75	Karjasemita Kantor #AE1627 – 55
Padma Roebai – 76 #AD808 (markering weg!)	Olga Sipon Kartodimedjo – 54
Nitipjogo Toekijem #WW2115 – 77	Kamsijah Tjasemita # AG 175 – 53
Slamet Toekiman 77	Herman Wongso – 52
Kasnawi Djono #AE377 – 78	Sastrokarijo Soedjo #AG756 – 51
Mangoentarijo Kawit #V1269 – 78	Moenirah Toreejo – 150
Djojopainah Hermine Waginah – 79	Njono Soenarto Mangoentaroeno #YY1544 – 49
Kamijah Atmoreejo #AC319 – 81	Toekidi Rahman – 148

Deel van een lijst met in rood graven van contractarbeiders. Immigranten uit een bepaald land/bepaalde streek werden onder een doorlopend volgnummer opgenomen. Elk jaar vanaf 1872 kreeg een letter, oplopend van A t/m Z, en daarna van Aa t/m Ss voor de Hindostanen en van AA t/m ZZ voor Javanen. Na ZZ volgde AB, AC, etc. De serie eindigde bij AG in 1929. In 1930 kwamen er vrije immigranten bij: zij kregen als lettercombinatie VI. Ten slotte kregen de immigranten die in 1939 in het kader van het plan Welter-Kielstra (dat de kolonisatie van Suriname door Javaanse boeren tot doel had) naar Suriname kwamen, de letter KG (afkorting van het schip Kota Gede).

Beekvliet (gebouwd 1905-1907)

Dit was het kleinseminarie van het bisdom Den Bosch. Op dit rooms-katholieke gymnasium zaten jongens van 12 tot 18 jaar met een priesterroeping. Het werd in 1972 als seminarie gesloten. Nu is er nog een gymnasium gehuisvest en worden er vluchtelingen opgevangen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zaten kopstukken van Nederland hier gevangen als gijzelaars: zo'n 460 wetenschappers, schrijvers, musici, politici, ondernemers, vakbondsbestuurders en geestelijken. Een museum houdt de herinnering levend: zie gijzelaarskampbeekvliet.nl. Naast het gebouw staat nog een kleine moskee uit de tijd van de Javaanse Surinamers.

als ze naar Nederland vertrokken. Ook zinspeelden zij op de mogelijkheid om vanuit Nederland door te reizen naar Java. Zij wekten angstgevoelens op door onrust in Suriname te voorspellen na de onafhankelijkheid, waarbij de Javanen het onderspit zouden delven tegen andere bevolkingsgroepen.'

Een maand voor de onafhankelijkheid landde op Schiphol op initiatief van een Javaanse politicus een gecharterd vliegtuig met zo'n 350 personen, vaak voormalige contractarbeiders. Ze gingen niet door naar Java maar naar Sint-Michiëlgestel, waar ze werden opgevangen in het voormalig seminarie Oud Beekvliet. 'Het ging hier onder meer om stokoude arbeiders. Sommigen waren al geboren in 1885', vertelt Hariëtte. 'De eerste sterfgevallen vonden al twee maanden na aankomst plaats.' Slechts rond de veertien Javanen reisden door naar hun geboortegrond.

De vraag was hoe het verder moest met de huisvesting en de zorg voor de voormalige arbeiders en hun familie. Het oude seminarie was alleen geschikt voor tijdelijke huisvesting. Pas in 1988, ruim dertien jaar na hun komst in Nederland, konden de bewoners van Oud Beekvliet eindelijk verhuizen naar hun zo lang gewenste nieuwe onderkomen Nieuw Beekvliet. In 2017 is het woon- en zorgcentrum verhuisd naar Boxtel, waar het 'Wereldhuis' heet; nog steeds ligt de focus op de culturele achtergrond van de bewoners.

Schoonmaken en opknappen

De begraafplaats ligt er verzorgd bij: Nurman Pasaribu en de Sambatangroep maken de graven enkele keren per jaar schoon, de gemeente maait het gras. Maar het is niet genoeg. Ondanks gesprekken die het Comité Herdenking Javaanse Immigratie voerde met de gemeente, zijn er nog geen harde afspraken gemaakt over de gewenste opknopbeurt van de begraafplaats. Ook is er nog geen besluit genomen over het verzoek om de graven als erfgoed te bestempelen. Voor een monument of gedenkteken zegt de gemeente geen financiën te hebben.

Aan de gemeente is gevraagd of de contractarbeiders vrijgesteld kunnen worden van het betalen van grafrechten

De stichting heeft de gemeente gevraagd of de nazaten van de contractarbeiders vrijgesteld kunnen worden van het betalen van grafrechten. Hierop is formeel gereageerd: 'Deze inkomsten zijn nodig voor het onderhoud van de begraafplaats.'

Hariëtte: 'Wij willen dit goed regelen om er zeker van te zijn dat de nog zichtbare graven van de contractarbeiders niet zullen worden geruimd. Via crowdfunding willen we in ieder geval de kale graven voorzien van een grafsteen. Gelukkig heeft de gemeentebestuurder die belast is met de begraafplaats ons getipt over zerken die hergebruikt kunnen worden, maar we zoeken nog geld voor het schoonmaken, vervoer, beletteren en plaatsen. Ook willen we graag zelf een kunstenaar een monument laten maken.'

Aan het Mondriaanfonds is een subsidie gevraagd. 'De geschiedenis van deze mensen mag niet verloren gaan. Door hen is onze geschiedenis ontstaan. We willen laten zien dat ze meer zijn en waren dan een nummer.'

Op de laatste schoonmaakdag in maart. Linksboven een graf met alleen een naambordje. Foto N. Pasaribu

EEN MAN MET EEN BEITEL

RESTAURATIE- STEENHOUWER MARC DE GROOT

Consolidatie voor volgende generaties, zo luidt de opdracht van het kerkbestuur aan restauratiesteenhouwer Marc de Groot. Hij restaureert de graven op het kerkhof van de Sebastianuskerk in Noordwolde, in de provincie Groningen.

De eigenaar van kerk en begraafplaats, de Hervormde Gemeente Noordwolde en Zuidwolde, voelt zich verantwoordelijk voor het behoud van het cultureel en funerair erfgoed. In 2020 werd het dak van het kerkgebouw (met subsidie) gerestaureerd en vond binnen en buiten groot onderhoud plaats. Daarna mocht de restauratie van de graven niet achterblijven. Het reguliere onderhoud wordt door het College van Kerkrentmeesters uitgevoerd, maar er was meer nodig. Stichting Terebinth adviseerde het kerkbestuur om Marc de Groot in te huren voor de restauratie van zo'n vijftig grafzerken. Hoewel er geen contractuele onderhoudsplicht meer rust op deze zerken, besloot het kerkbestuur tot restauratie. Dit onder het voorbehoud dat er geen financiële bijdrage van de kerkelijke gemeente kon worden verwacht. Aan die voorwaarde is voldaan: meerdere fondsen van buiten, onder andere het Dinamofonds, dekken de kosten.

Veel voorkomende grafsymboliek.

De steenhouwer vult een uitgeslepen scheur.

Ouderwets hakken

Al sinds 1994 werkt De Groot in de natuursteen. Na zijn opleiding aan de kunstacademie bleek het kunstenaarschap niet rendabel genoeg, maar hij wilde wel graag mooie dingen maken met zijn handen. Via het arbeidsbureau volgde hij de steenhoudersopleiding in Utrecht: 'Ik ben een van de laatsten van die opleiding die het ouderwetse hakken heeft geleerd. Je begon met een blok, zo uit de groeve getrokken, met één rechte kant en de rest ruw, en na drie maanden had je een rechthoekig blok. De docent legde de rij eroverheen en dan mocht er geen vloeitje meer tussen passen.' De Groot kwam bij een restauratiebedrijf waar hij zaagmeester werd. Maar in 1994 begon hij als zelfstandig restauratiesteenhouwer.

Bambam

In 2009 richtte hij met een partner Bambam Restauratie Steenhouders op: 'Maar toen ik uiteindelijk op kantoor terecht kwam, werd ik daar niet gelukkiger van. Mijn partner wilde groter, ik juist kleiner. Het bedrijf kocht mij uit en nu ben ik weer de man met beitel en slijper, en werk ik op verschillende plaatsen. Zo heb ik onlangs het Scholtenmonument in Groningen gerestaureerd.' De Groot heeft sterke opvattingen over restaureren.

Versuikerd marmer

Voor de opdracht in Noordwolde overlegt De Groot met kerkrentmeester Domien Kruijer: 'We hebben afgesproken dat ik de grafstenen wel schoonmaak, maar niet ga schuren. De schade die je met schuren aanricht aan de steen, is onherroepelijk. Met Belgisch hardsteen valt dat mee, maar marmer versuikert en als je dat gaat schuren, moet er meteen minstens een millimeter af. Letters van 6 à 7 millimeter kun je twee tot drie keer schuren; daarna houd je een vlakke plaat over. Op de lange termijn wordt de tekst onleesbaar. Verder slijp ik roestige verbindingselementen van ijzer eruit als die zijn toegepast, zodat corrosie de steen niet verder kapotmaakt. Door corrosie zet ijzer uit en dat geeft druk in de steen. Het ijzer vervang ik door roestvrij staal of fiber. Verder repareer ik breuken, zet ik te schuin staande stenen recht en herstel ik constructief metselwerk. Ik bekijk per geval hoever ik ga met restaure-

ren en schoonmaken. Het gaat niet om de verfraaiing van een optisch beeld, maar om het voorkomen van verder verval. Je maakt het niet ‘nieuw’, en je blijft de restauraties altijd zien. Dat is niet erg. Daaraan kun je zien dat iemand er met aandacht aan heeft gewerkt.’

Overredingskracht

Schade is in verschillende categorieën in te delen. De zogenoemde brandlagen, de lagen waarin de steen zich in miljoenen jaren heeft afgezet, bevatten slechte laagjes die gaan openstaan. Hierdoor ontstaat ongewenste vochtindringing. De hele laag kan los komen te liggen: ‘Dat probeer ik te voorkomen door de laag af te slijpen tot de gezonde steen en af te dichten met reparatiemortel. Zo verminder je diepe indringing van water.’ De Groot legt verder uit: ‘Een andere vorm van schade ontstaat door steken, dat zijn natuurlijke zwakke plekken in de steen. Als ik die opvul, bestaat de kans dat er een jaar later vijf centimeter verderop een scheur ontstaat. Die steken laat ik dus zitten, anders krijg je een lappendeken en je voorkomt het verval er niet mee.’ Mechanische scheuren of barsten ontstaan doordat de steen verkeerd ligt: ‘Die scheuren verlijm ik. Het kost soms wat overredingskracht bij mezelf om de haakse slijper in zo’n tweehonderd jaar oude steen te zetten. Je doet tenslotte iets wat onomkeerbaar is. Het zijn ingrepen waar je zorgvuldig in moet zijn.’

Biodiversiteit

‘Verval zie je bijvoorbeeld ook aan een rollaag van bakstenen. Dat is een rij op hun kant gemetselde stenen. Soms is te harde mortel gebruikt waardoor het water niet weg kan. Je kunt de bakstenen repareren of een nieuwe rand metselen. Schoonmaken is onderdeel van de consolidatie. De zichtvlakken met tekst maak ik schoon, de achterkant niet. Er zitten mossen op, soms zelfs beschermde mossen, en dat is goed voor de biodiversiteit. Soms kun je verval op een simpele manier voorkomen of beperken. Bijvoorbeeld door het gras op te ruimen na het maaien. Maaisel dat op de grafstenen blijft liggen, vormt een voedingsbodem voor mossen en algen. En uiteindelijk tasten die de steen zelf ook aan.’

Geestelijk leven

In Groningen heeft bijna elk dorp, ook al wonen er maar vierhonderd mensen, zijn eigen kerk. Veel daarvan nog op een oude wierde. Steles met hoed (randje erbovenop) horen bij het Groninger landschap: ‘Een stele maken uit één stuk, is enorm veel werk. Je ziet daarom dat, zodra de techniek dat mogelijk maakte, de steen uit twee delen werd gemaakt. De steenhouwer zette vroeger bijna standaard zijn initialen in de stenen. Dat gebeurt niet meer. Vaak willen mensen de teksten weer heel goed leesbaar maken, niet altijd de beste oplossing. Als de letters zijn afgebrokkeld of afgerond is het niet fraai om ze te zwarten. Bij een bepaalde lichtinval zijn de letters eigenlijk altijd wel te lezen. Documenteer de opschriften, leg ze vast, maar laat de steen ongemoeid. Het zijn niet alleen de stenen die we conserveren en consolideren, maar ook het historische geestelijk leven. De uitstraling van een

Verroest ijzer wordt weggehaald.

Steken in de steen.

Slechte lagen worden weggeslepen.

Scheur ontstaan door slechte ligging.

verzorgd kerkhof is van belang voor de consolidatie. Je moet het gevoel krijgen: hier is aandacht voor. En de vormgeving van de grafstenen, de symbolen, de hele vormtaal is zo anders dan die van tegenwoordig, dat alles moet behouden blijven.’

Tjitske Zuiderbaan

Open Monumentendagen: een goede kapstok

Veel begraafplaatsen doen mee aan de Open Monumentendagen. Zeker voor begraafplaatsen die (bijna) museaal zijn, is dan geen moeite te veel. Een Open Monumentendag is immers een geschikt vehikel om ieders aandacht op het funerair erfgoed te vestigen. Een goede kapstok – een vast landelijk kader met een thema – helpt daarbij enorm. Veel begraafplaatsen kennen een Lichtjesavond en een aantal is betrokken in de Dodenherdenking, maar talloze begraafplaatsen hebben alleen de Open Monumentendagen als aangrijpingspunt voor een openbaar moment.

Open Monumentendag 2011 op Begraafplaats Maria Rust, Rockanje.

Knellend thema

Soms is het lastig voor beheerders en vrijwilligers om aan te sluiten bij het landelijke thema van de Open Monumentendagen. In 2019 was het bijvoorbeeld: 'Plekken van plezier'. Maar er is doorgaans een draai aan te geven, en een rondleiding past ook altijd wel in het programma van de Open Monumentendagen. Toen het thema in 2020 'Leermo(nu)ment' was, was de oplossing simpel: gewoon aandacht besteden aan graven van juffen en meesters. De geschiedenis van het onderwijs ligt immers op de begraafplaats en is een boeiend onderwerp. Zeker ook voor scholen en kinderen.

Op 9 en 10 september 2023: levend erfgoed

Dit jaar legt het landelijk, organiserend comité (zie: openmonumentendag.nl) de relatie met het immateriële erfgoed. Dit soort erfgoed bestaat uit de culturele gebruiken, tradities en ambachtelijke vaardigheden die nodig zijn om ons materieel erfgoed te laten functioneren. Daarom geven we in dit nummer aandacht aan het vak van restauratiesteenhouwer Marc de Groot. Hij demonstreert nut en noodzaak van zijn werk voor de instandhouding

van het materiële erfgoed; de steenhouwerij is een ambacht met een lange traditie en onontbeerlijk voor ons levend erfgoed.

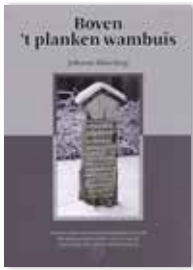
De immateriële funeraire cultuur bestaat uit rituelen van rouw en begraven. Het naspelen van historische begrafenis nissen hoort daar in Nederland sinds de jaren negentig uit de vorige eeuw ook bij. Dat kunnen grootse evenementen zijn die een lange voorbereiding vergen, zoals vrijwilligers in Leiden (2013) en Vianen (2016) zich nog heugen: honderden mensen in historisch verantwoorde kleding deden mee. Zijn er begraafplaatsen die zoiets op hun programma voor Open Monumentendag 2023 hebben staan? Of iets op kleinere schaal? Het optreden van een paar mensen in klederdracht kan ook al concreet maken hoe mensen in het verleden vorm gaven aan hun rouw. Informeer ons over dergelijke initiatieven via bureau@terebinth.nl.

Korrie Korevaart

Open Monumentendagen: voldoende?

Hopelijk worden heel veel vrijwilligers, met professionals, door de Open Monumentendagen geïnspireerd om iets te organiseren op hun begraafplaats. Wel kunnen we ons afvragen of dat voldoende is. Terebinth was destijds medeorganisator van de landelijke Week van de Begraafplaats en van het Weekend van de Begraafplaats. Die bestaan echter niet meer; het Weekend ging vorig jaar ter ziele. De optimale zichtbaarheid van de begraafplaats zou volgens ons gediend zijn met een Dag van de Begraafplaats, waarop het echt alleen om begraafplaatsen draait. Die moeten we dus in het leven roepen. Vindt u dat ook en wilt u actief bijdragen? Neem dan contact met ons op!

BOEKEN EN MEDIA

WERVEND VOORBEELD

Hoe breng je als groep vrijwilligers je begraafplaats onder de aandacht? Dat kan op allerlei manieren, maar een goede manier is beslist: een boekje uitgeven met veel mooie foto's, met aandacht voor de mensen die er werken en er begraven zijn, met interessante informatie over de plek, de grafstenen en hun geschiedenis, en ook nog goed geschreven. Niet te dik en bruikbaar voor verschillende doeleinden. Echt iets om nieuwe vrijwilligers mee te werven, ambtenaren duidelijk te maken wat het belang is van het werk en het funerair erfgoed. Iets om de gemeente en de inwoners van stad of dorp te laten zien dat ze trots kunnen zijn op hun fraaie begraafplaats.

Schrijver Johann Bisschop, voorzitter van de Historische Kring Hoogeveen, is er met zijn *Boven 't planken wambuis* uitstekend in geslaagd zo'n multifunctioneel boekje te maken. Het zet de werkers in het zonnetje, maar laat ook zien dat een goede samenwerking tussen de eigenaar van de begraafplaats, de medewerkers en vrijwilligers een cruciale factor is. Met respect voor elkaar, dan kunnen ieders kwaliteiten juist in zo'n groep helemaal tot hun recht komen. Alléén lukt het niet, maar samen bewaar je iets voor de volgende generatie. De motivatie van de werkgroepsleden is divers: de een zoekt de rust op de begraafplaats, de ander de gezelligheid van het samenwerken; iemand is vooral een doener die uit is op direct resultaat, iemand anders wil vooral lekker bezig zijn in de buitenlucht.

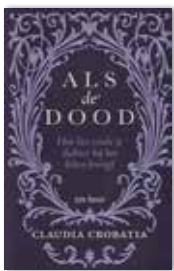
Veel vrijwilligers met een begraafplaats of kerkhof onder hun hoede zullen zich herkennen in de portretten van deze harde werkers en plezier beleven aan de restauratietips die de schrijver in zijn verhaal meeneemt. En

wie wordt er niet enthousiast van verhalen en foto's van 'voor en na de restauratie'? Voor wie een voorbeeld zoekt om de informatie over een begraafplaats effectief te verspreiden, is dit boekje een bron van inspiratie.

Interessant is ook de uitleg van de symbolen op de grafmonumenten en de vormgeving ervan. Verrassend zijn de tekeningen waarmee het boekje eindigt: het graf als voorwerp van funeraire kunst...

Korrie Korevaart

Johann Bisschop, *Boven 't planken wambuis*. Een overzicht van de werkzaamheden van de Werkgroep Historische Graven van de Historische Kring Hoogeveen. (Hoogeveen: Historische Kring Hoogeveen, 2023) ISBN 978-90-74287-16-6, 80 pp., € 10, plus verzendkosten. Te bestellen via secretaris@historischekringhoogeveen.nl.

DICHTER BIJ ONZE STERFELIJKHEID

De Amsterdamse Claudia Crobatia (1984) is oprichter van het online platform *A Course in Dying* en rouwtherapeut. Vanwege haar cursus, die dezelfde titel draagt als haar platform, wordt ze in de media *deathfluencer* genoemd. Ze wil mensen bewust maken van de dood en er zo voor zorgen dat het taboe rondom de dood kleiner wordt. Ook wil ze dat we na een verlies op individueel niveau weer zin krijgen in het leven. In 2022 kwam, bij uitgever Ten Have, Crobatia's boek uit: *Als de dood. Hoe het einde je dichter bij het leven brengt*.

Crobatia betoogt dat we in een doodontkenkende maatschappij leven. Hoe we daar gekomen zijn, wordt minimaal beschreven; wel komen diverse voorbeelden voorbij waar de ontkenning uit blijkt. Ook geeft ze een aantal voorbeelden van culturen, zowel huidige als historische, die op een andere manier met de dood omgaan – of gingen – dan wij wester-

lingen. Daarnaast biedt Crobatia een kijkje in haar eigen leven en haar ervaringen met de dood. Vooral de (twee!) overlijdens van haar vader spelen een grote rol.

Het laatste hoofdstuk omvat een greep uit de cursus. Hoe kunnen wij ons bewuster worden van de dood? Die accepteren als een onderdeel van het leven? En hoe maken wij connectie met de dingen, dieren en mensen die wij belangrijk vinden in ons leven?

Het boek is een caleidoscoop: een biografie, een column, een cursus en een presentatie van filosofische vraagstukken en quotes over de dood, van een aantal historici en historische figuren. De vele kopjes in de vijf hoofdstukken zorgen er soms voor dat je het zicht op het onderwerp van het hoofdstuk kwijt kan raken. Maar de cursuselementen en Crobatia's persoonlijke ervaringen maken *Als de dood* een interessant boek, ook als je al meer bekend bent met dood, rouw en begraafplaatsen.

Koos Brandon Bravo

Claudia Crobatia, *Als de dood. Hoe het einde je dichter bij het leven brengt*. (Utrecht: Ten Have, 2022) ISBN 978-90-259-1043-3, 206 pp., € 21,99.

OP YOUTUBE?

Zijn er veel stichtingen of begraafplaatsen met een eigen YouTubekanaal? De historische werkgroep Stichting De Vier Heerlijkheden heeft er een. De werkgroep houdt zich bezig met de lokale geschiedenis van de vier kerkdorpen Brakel, Aalst, Poederoijen en Zuilichem en laat weten dat er onlangs een film over het graf van dominee Lodewijk Verheul op het YouTubekanaal is gepubliceerd. De dominee ligt begraven op de oude begraafplaats naast de hervormde kerk van Brakel. Het filmpje is te zien via deze link: youtube.com/watch?v=J9IUPLAeXfs&t=39s

Funerair erfgoed krijgt overigens nogal wat aandacht op YouTube. Radio- en tv-omroepen zetten er hun filmpjes neer over begraafplaatsen en verwante items, onderdeel van een programma(serie). Het gaat over islamitisch begraven of over natuurbegraafplaatsen, restauraties en doodgravers. Grotere begraafplaatsen hebben ook zelf een film op YouTube staan als voorlichtingsmiddel. Zoek maar eens op het trefwoord 'begraafplaatsen'. Genoeg inspiratie ook voor veel wandelingen: in Maastricht, Groningen, Utrecht en bekijk ook vooral de wandelingen van Ad de la Mar op [@wandelenoverbegraafplaatsen](https://www.instagram.com/wandelenoverbegraafplaatsen).

Leren op een begraafplaats

Wouter Schrover

WAAROVER SCHOLIEREN PRATEN OP EEN BEGRAAFPLAATS

Kinderen op De Nieuwe Ooster met een zelf versierde Kleine Hein, mascotte van museum Tot Zover. Foto Laura Cramwinckel

Een bezoek aan een begraafplaats onder schooltijd is bepaald geen standaardlesje rekenen of taal. Voor leerlingen in het basisonderwijs kan het een leerzame ervaring zijn. Drie betrokkenen vertellen over hun ervaringen.

‘Over het algemeen zijn leerlingen enthousiast en vinden ze het reuze-interessant om de begraafplaats te bezoeken’, vertelt Piet van de Kamp. De vrijwilliger leidt al jarenlang groepen rond op de Joodse begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel. Als rondleider merkt Van de Kamp dat er wel verschillen tussen kinderen zijn: ‘De een vindt het griezelig, de ander vindt het leuk.’ Hij herinnert zich dat ook zijn eigen dochter als basisscholier naar de begraafplaats is geweest. ‘En zij kan zich dat nog steeds herinneren – dus het maakt wel indruk.’

Dat begraafplaatsbezoek indrukwekkend is voor leerlingen, wordt onderschreven door Inge Basteleur, die als projectleider educatie bij Groninger Kerken werkt. Deze stichting heeft in het dorpje Garmerwolde een zogeheten Schoolkerk, die diverse educatieve programma’s aanbiedt aan basisscholieren. De relatie tussen geschiedenis, levensbeschouwing en cultuur staat daarin centraal. Bij de tot Schoolkerk omgebouwde historische kerk is ook een begraafplaats aanwezig. Basteleur: ‘Wat me opvalt, is dat kinderen heel erg geïnteresseerd zijn in die grafzerken: hoe zit dat, liggen er nog mensen onder? Kinderen kijken veel zombie-achtige films, dus de fantasie slaat soms op hol.’

Spannend

Basteleur legt uit dat de Schoolkerk werkt met de I ASK-methode, die is ontwikkeld door het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam: ‘Daarbij is wat er leeft in een groep leidend voor het gesprek dat je hebt met leerlingen.’

Serie Leren op een begraafplaats

In hun leven leren mensen op allerlei manieren over sterven en dood: door wat ze meemaken in hun familie, met vrienden en kennissen, op het werk en door boeken en films, tijdschriften en kranten, theatervoorstellingen en museum-tentoonstellingen. Een directe manier voor leerlingen van basis- en middelbare scholen is hen mee te nemen naar een begraafplaats. Ook in het beroepsonderwijs kan dit zinvol zijn. Aan de begraafplaats als klaslokaal besteedt *Terebinth* dit jaar een reeks artikelen.

De tweede bijdrage is van redacteur Wouter Schrover, die hiervoor sprak met Piet van de Kamp (vrijwilliger op Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel), Laura Cramwinckel (medewerker van Museum Tot Zover in Amsterdam) en Inge Basteleur (projectleider educatie van de Groninger Kerken).

Ook de gedachte dat een groep eerst moet landen op een plek, is belangrijk. Dus als kinderen moeite hebben met de grafzerken die ze zien, is het van belang om het daar eerst even over te hebben. Je kunt het niet negeren, want dat kan het leerproces in de weg staan. Ik heb het idee dat leerlingen soms denken dat ze niet op het kerkhof mogen komen. Ze denken dat ze zich heel netjes moeten gedragen en dat ze niet aan de graven mogen zitten. En de gedachte dat er mensen onder de grafstenen liggen, of botten – dat fysieke vinden ze heel erg spannend.’

De ervaringen van Laura Cramwinckel sluiten hierop aan. Zij maakt tentoonstellingen en programma’s voor uitvaartmuseum Tot Zover, gelegen op de Amsterdamse begraafplaats De Nieuwe Ooster. Cramwinckel vertelt: ‘Afgelopen najaar hebben we veel klassen op bezoek gehad

Basisschoolleerlingen op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Foto Laura Cramwinckel

Verpleegkundestudenten op begraafplaats De Nieuwe Ooster. Foto Laura Cramwinckel

in het kader van de Kinderboekenweek, dat als thema *Gi-Ga-Groen!* had. Ze kwamen naar de begraafplaats vanwege dat groene thema. De kinderen en de leerkrachten bleken helemaal niet goed voorbereid. Want je kunt wel komen kijken hoe alles groeit en bloeit op de begraafplaats, maar die kinderen hebben ogen in hun hoofd en zien van alles. Die willen weten: hoe zit het dan met die grafstenen en die namen – en die vinden dat onderwerp misschien veel spannender.’

Erfgoedwijsheid

Daarmee raakt Cramwinckel aan een meer algemeen punt. ‘Als het gaat om het ontsluiten van begraafplaatsen voor educatie, wordt vaak gezegd: het is een stenen archief, je kunt er veel over de geschiedenis en de cultuurhistorie leren. Op sommige begraafplaatsen kun je ook veel over biologie leren. Maar daarmee wordt voorbijgegaan aan het feit dat het ook over sterfelijkheid gaat. Dat verbaast mij: waarom slaan we dat over?’ Volgens Cramwinckel ligt juist in die existentiële dimensie de grote kracht en meerwaarde van zo’n bezoek aan een begraafplaats.

Inge Basteleur van de Groninger Kerken gebruikt in dit verband het begrip ‘erfgoedwijsheid’. Ze legt uit dat enkele decennia geleden erfgoed vooral werd gezien als bron, als middel om over andere zaken – bijvoorbeeld de

middeleeuwen – te leren. Dat is een statische opvatting, terwijl de nadruk juist zou moeten liggen op de manier waarop mensen zelf betekenis geven aan erfgoed: ‘Hoe je dat kunt doen, moet je leren. En dat is erfgoedwijsheid: dat je handvatten aangereikt krijgt om over erfgoed na te denken – wat betekent het voor mensen en wat kan je ermee?’

De koningin ligt hier

Basteleur merkt dat leerlingen gefascineerd worden door het kerkhof van Garmerwolde. Niet alleen vinden ze kindergraven heel aansprekend, ook rekenen ze uit hoe oud mensen zijn geworden of gaan ze op zoek naar graven van personen die lang geleden overleden zijn. Maar soms speelt ook de actualiteit een rol. ‘Er ligt hier een mevrouw met de naam Elizabeth Koning. Toen de Britse koningin Elizabeth net overleden was, zeiden leerlingen: “De koningin ligt hier”’, vertelt de projectleider lachend. ‘Dus ze lezen wel echt wat er staat.’

In Garmerwolde zijn bovendien verschillende grafmonumenten te vinden waar een dier op te zien is. Dat kan

Hoe zit dat,
liggen er nog mensen onder?

Belangrijk om negatieve associaties om te buigen

aanleiding geven tot een gedachtewisseling over wat voor persoon daar begraven ligt. Volgens Basteleur is het van groot belang om de verschillen tussen graven te laten zien en met scholieren na te denken over wat die zeggen over de overledenen: 'Bij christelijke scholen weten leerlingen op hun manier soms heel goed wat ze vinden en wat ze moeten zeggen. Ik vind het dan mooi om juist de verschillen in de omgang met de dood te laten zien. Om aan kinderen te leren: je mag zelf kiezen, je mag daar je eigen weg in zoeken.'

Negatieve associaties

De leerlinggerichte aanpak leidt tot positieve reacties bij docenten. Vaak denken juffen en meesters dat een kerkhof saai of behoudend is, vertelt Basteleur: 'Ze zijn verrast dat kinderen heel erg vrij zijn om rond te lopen en hun eigen vragen te stellen. Er ligt zo veel geschiedenis, het is een zeer rijke leeromgeving. Dat zien docenten en daarvoor raken ze geïnspireerd om ook in hun eigen buurt op zoek te gaan naar dit soort plekken.'

Laura Cramwinckel van Tot Zover benadrukt eveneens hoe belangrijk het is om de negatieve associaties van leerkrachten om te buigen: 'Eenmaal over de drempel, zijn ze al heel snel overtuigd. En dat komt vooral door de kinderen, die enthousiast en geïnteresseerd zijn.'

Tussen de generaties

Wat helpt bij het verstevigen van de rol van erfgoededucatie, is dat er in de huidige kerndoelen van het primair onderwijs uitdrukkelijker dan voorheen aandacht is voor erfgoed. Dat zet aan tot een verkenning van de eigen leefomgeving door scholieren. In het eigen dorp of de eigen buurt is zoveel te beleven – en de begraafplaats hoort daar vanzelfsprekend bij.

Dat is zeker het geval in Ouderkerk aan de Amstel. De begraafplaats heeft volgens Van de Kamp een prominente plaats in het dorp, aangezien deze vier hectare groot is en midden in het centrum ligt. Basisscholen en hun leerlingen kunnen niet om Beth Haim heen. De rondleider geeft leerlingen de vrijheid om hun eigen vragen te stellen. Ze blijken vaak benieuwd naar de historische oorsprong van Beth Haim en naar wat voor mensen er begraven liggen: 'Dan gaat het om de bijzonderheid van de Joodse begraafplaats.'

Gelukkig zijn er niet alleen in Ouderkerk, maar ook op veel andere plekken vrijwilligers actief die scholen kunnen helpen bij het bezoek aan een begraafplaats. Laura Cramwinckel koestert ondertussen de wens om via de pabo's aan de professionalisering van docenten te werken en zo de kinderen van de toekomst te bereiken. Als je leerlingen wilt bereiken, moet dat immers via hun leerkrachten. Zo blijft het gesprek tussen de generaties over de herinnering aan eerdere generaties op gang.

Ook in het beroepsonderwijs kan de begraafplaats ingezet worden als educatieve ruimte. Laura Cramwinckel wandelt regelmatig met verpleegkundestudenten over De Nieuwe Ooster.

'Ik vertel aan het begin wat ik met de wandeling beoog. Wat ik wil laten zien, is dat een begraafplaats niet alleen een plek is van verdriet en dood, maar vooral een plek van liefde en van verbintenissen. Een plek ook waar iedereen welkom is, zodra de poort openstaat. Je hoeft bij maar vijf of zes grafmonumenten stil te staan. Dat kan al tot heel veel gesprekken leiden. Neem bijvoorbeeld het sobere graf van Bob Haarms, oud-voetballer en hersteltrainer van Ajax. Hij werd ook wel 'de goede beul' genoemd. Op zijn graf staat een klein beeldje, een reservebank van brons. Zo'n zelfde reservebank staat bij de ingang van de ArenA. Daar staat Haarms met z'n voet bovenop de bank, in een heroïsche pose. Het is mooi dat dezelfde sculptuur op het graf staat, alleen dan zonder Haarms zelf. Want we weten: zijn lichaam is begraven, ligt onder de grond.

Maar je kunt nog meer verhalen oproepen rondom dat graf. Bij een rondleiding zei een van de docenten die mee was: 'Toen hij stierf in 2009, was ik zijn verpleger in het VUmc.' Dus op zijn sterfbed hielp zij hem. Dat is zo'n mooi verhaal, dat ik het bij elke groep verpleegkundestudenten herhaal. Ik zet ze ermee in hun kracht, want 'de goede beul' lag hulpbehoevend op bed en het waren de verplegers die hem bijstonden.

Een tijd geleden heeft iemand een Boeddha-beeld op het graf gezet. Dat is natuurlijk niet door de vormgever van het graf zo bedacht, maar het staat er wel, dan gaat het dus ook over: wie heeft het beeld neergezet en wat zou dat betekenen? Je kunt je afvragen of Bob Haarms een boeddhist was – ik denk het niet. Maar we gebruiken Boeddha-beeldjes overal voor tegenwoordig. Dat leidt dan weer tot een gesprek over de visie van het boeddhisme op de dood. We praten over de vraag wat de implicaties zijn voor het sterfbed van een patiënt als die praktiserend boeddhist is. We hebben het over lijden en over patiënten die geen medicalisering en palliatieve sedatie wensen – en over dat het ingewikkeld kan zijn daarmee om te gaan.

Doorgaans zijn de studenten heel erg geïnteresseerd in de ervaringen van anderen, die bij uitstek gedurende zo'n wandeling naar boven komen. Doordat je in de buitenlucht bent en allerlei indrukken opdoet op de begraafplaats, wordt het gesprek over de dood eenvoudiger. Omdat je het ook over emoties kunt hebben, ontstaat een rijkere leerervaring.'

THEMADAG 15 APRIL: HEEMSTEDE

Op 15 april was Terebith op bezoek op de Algemene Begraafplaats in Heemstede, met 29 deelnemers. Beheerder Owen van der Vlugt en Marc de Bruin, actief in de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek, hadden er alles aan gedaan om er een aantrekkelijke dag van te maken. Hoogtepunt was de afdaling in de fraai gerestaureerde grafkelder van de Van Vollenhovens (andere tak van de familie). Daaraan voorafgaand presenteerde Marc de Bruijn de geschiedenis van de begraafplaats en vertelde hij over de restauratie van de grafkelder, inclusief die van de drie kisten van de Van Vollenhovens. Extra interessant was dan ook de uitleg van restaurator Inske Immink: haar atelier verzorgde de restauratie van de houten kisten.

Biohistoricus Carla Oldenburger analyseerde de ontwerpen van de (landschaps)architectenfamilie Zocher, ook bekend om hun begraafplaatsen: wat hadden ze gemeen en waarin verschilden ze? De beroemdste – J.D. Zocher – doorbrak als liefhebber van de Engelse landschapsstijl het strakke patroon van parken en kerkhoven, en verving dat door ronde, onregelmatige vormen, altijd doorsneden door water. Zoon Jan jr. ontwierp de begraafplaats in Heemstede.

's Middags namen Owen van der Vlugt en Marc de Bruijn ieder een groep onder hun hoede voor een rondgang langs de klassiekers, waaronder het grafmonument van de populaire onderwijzeres Annie Klots (1893-1928).

Voorzitter Bartho Hendriksen kon de dag om 16.00 uur tevreden afsluiten. Ook dit was weer een boeiende themadag, een goed moment om ervaringen en kennis uit te wisselen. Zie meer over deze themadag op terebith.nl/heemstede.

GOUDEN TEREBINTH 2024

Sinds 2016 reikt Terebith elke twee jaar de Gouden Terebith uit: een prijs voor uitzonderlijke inspanningen voor behoud en beheer van funerair erfgoed. Het kan daarbij gaan om het behoud van een bijzondere begraafplaats, de restauratie van een specifiek grafmonument, de reconstructie van de historische landschappelijke aanleg van een begraafplaats, maar ook: een bijzondere publicatie, podcasts en zo meer. Alles wat de aandacht vestigt op de waarde van funerair erfgoed.

Zowel instellingen, organisaties als personen komen in aanmerking. Eerdere winnaars waren de Groninger Kerken, de Stichting Ter Navolging Tiel, het Sovjet Ereveld in Leusden en de Stichting Vrienden van de Begraafplaats Keern te Hoorn. De prijs bedraagt 1.000 euro (te besteden aan een funerair doel), een schildje en een wisselroefje; de tweede en derde genomineerde ontvangen ieder 250 euro.

De deadline voor de kandidaatstelling is 22 oktober 2023. Welke persoon, instelling of organisatie heeft zich dusdanig ingespannen voor behoud en beheer van funerair erfgoed dat die de Gouden Terebith 2024 verdient? Omdat de prijs tien jaar bestaat stellen we vanwege dit feestelijk jubileum de periode wat ruimer: ook als de inspanningen niet per se in de afgelopen twee jaar zijn geleverd, kunt u een kandidaat aanmelden. De aanmeldingsformulieren staan binnenkort op de website. Meer informatie: terebith.nl/goudenterebith.

In deze columns neemt Koos Brandon Bravo, redacteur van de millenniumgeneratie, de lezer mee in haar visie op funerair erfgoed.

ROUWKLEDING IN 2023

In het decembernummer van 2021 ging ik in op de tentoonstelling 'Rouw. Van keizerin tot corona' in Museum Huis Doorn. Voor de tentoonstelling had Huis Doorn twaalf modestudenten van ArtEZ, de hogeschool voor de kunsten in Arnhem, gevraagd naar hun interpretatie van moderne rouwkleding. Het waren interessante en mooie kunstwerken maar als je niet wist dat rouw het thema was, had je dat er niet aan af gezien. Als ik echte, moderne rouwkleding zou willen dragen, moest dat iets praktisch zijn, schreef ik. Tegelijkertijd zou ik met mijn kleding willen tonen dat ik rouw. Aan het eind van mijn column vroeg ik mij af: hoe zou dergelijke kleding eruitzien? En toen kwam ik Babet te Winkel tegen op Instagram, of liever gezegd, haar Verlieskunst. Ik begon haar online te volgen, nadat ik een artikel had gevonden over het rouwwoordenboek waar zij mee bezig was. Een boek met 'nieuwe' woorden om rouw te omschrijven. Ook begon ze een experiment met hedendaagse rouwkleding. Een experiment, want ze wilde geen nieuwe norm creëren, vertelt Babet als ik haar spreek. De *verplichting* uit de historie om rouwkleding te dragen moet niet terugkomen, vindt Babet. Maar de zichtbaarheid van rouw in de maatschappij wel. Ze is begonnen tassen te bedrukken met teksten als 'Ik draag je met me mee', 'Ik zou willen dat je een deuntje was' en 'Omdat je het wel zelf, maar niet alleen hoeft te doen'. Hierna volgde een trui met de tekst 'Alles goed bestaat niet'. Beschikbaar in verschillende kleuren en vele maten. Ze denkt er ook over om buttons te gaan bedrukken, wat volgens haar raakt aan een grotere vraag: hoe zichtbaar wil je rouw maken?

In mijn ogen is deze zichtbaarheid tweeledig. De historische traditie van rouwkleding brengt zichtbaarheid van rouw, dood en verlies in de samenleving. Ze horen bij het leven en verdienen daarom aandacht. Maar rouwkleding geeft ook zichtbaarheid aan het individu en de rouw die de persoon ervaart: iedereen ziet direct dat deze persoon iemand heeft verloren. Die zichtbaarheid van het individu lijkt mij echter met hedendaagse rouwkleding als die van Verlieskunst, nog niet direct terug te komen: waarschijnlijk herkennen maar een handvol mensen de tassen en de truien. Terwijl herkenbaarheid voor mij juist een element is dat ik zo fijn vind als ik denk over rouwkleding. Maar het prettigste is dat iemand probeert een vorm te geven aan het concept van hedendaagse rouwkleding. Dat er een manier is om (toch) je eigen rouw te tonen, al is het alleen maar om het gesprek hierover aan te gaan, en zo bij te dragen aan de normalisering van rouw en verlies in de maatschappij.

Mensen uit het veld vertellen over hun werk voor het behoud van funerair erfgoed. Deze keer: Wouter de Jonge, uitvaartondernemer met Attendo Uitvaartzorg.

Uitvaartondernemer Wouter de Jonge, met eigen werk, *Koper* (2020).

Uitvaartondernemers die aan het behoud van funerair erfgoed werken, bestaan die wel? Er zijn mensen die beweren dat deze beroepsgroep weinig met begraafplaatsen heeft: ze komen voor de uitvaart, ze vertrekken weer en dat was het. Zeker als het om een crematie gaat. Maar gelukkig, op de meeste generalisaties is veel af te dingen. Uitvaartondernemer Wouter de Jonge zorgt in dit geval voor de nuance en blijkt uit ander hout gesneden. Indirect helpt hij ontegenzeggelijk mee aan de instandhouding van begraafplaatsen als funerair erfgoed. Hoe?

BEWUST

De Jonge is er duidelijk over: 'Ik ben heel bewust donateur van Terebinth geworden. De korte klap is: ik ben mij er altijd al bewust van geweest dat wij allemaal in een lijn staan. Die lijn heet historie. Mijn insteek is eenvoudig: ik heet De Jonge, mijn vader heette zo, mijn grootvader, mijn overgrootvader. Ik ben onderdeel van een geheel. Dan is het een heel klein bruggetje naar erfgoed en funerair erfgoed. Ik ben ook lid van de historische vereniging in Oegstgeest. Met zo'n klein gebaar wil ik onderstrepen dat ik het waardevol vind om zorgvuldig met de geschiedenis om te gaan.' Zijn waardering voor begraafplaatsen heeft hij niet voor de gelegenheid opgepoetst, want hij brengt een map mee met foto's die hij van

talloze begraafplaatsen in binnen- en buitenland maakte. Het bewijs dat hij geïnteresseerd is in deze bijzondere plaatsen: 'Ik heb dus al heel lang iets in mij dat mij naar begraafplaatsen leidt. Daar snuif je iets op van de cultuur, je ziet iets van de lijn van de geslachten: hoe gaan mensen met hun overledenen om?' Begraafplaatsen hebben dus zeker zijn belangstelling: 'Ik ben in 2006 voor mezelf begonnen en heb mij meteen op de drie vakbladen geabonneerd. Ik lees *Terebinth* graag, soms maak ik er ook een ander blij mee. Ik voel mij niet zo verbonden dat ik bij elk uitstapje aanwezig ben, maar bij de themadag op de Leidse begraafplaats Groenesteeg was ik er. Absoluut de moeite waard.'

WEERSLAG VAN ZIJN PRAKTIJK

Na drie jaar werken in een middelgroot familiebedrijf is De Jonge zelfstandig verder gegaan: 'Ik voelde mij toch een onderdeel van een machine. Ik mocht maar twee bezoeken per familie besteden. Ook al had ik een mentor die mij heel positief de kneepjes van het vak bij heeft gebracht – zo wilde ik het niet doen. Sindsdien neem ik zoveel tijd voor een familie als ik merk dat nodig is.'

In 2020 heeft hij het boekje *Koper* van ruim zestig bladzijden gepubliceerd met een inzicht in zijn werk in de uitvaartbranche en zijn opvattingen daarover. Ook in dit boekje ontbreken de foto's van bijzondere begraafplaatsen niet. De Jonge signaleert dat hij in de eerste vijf jaar heeft afgeleerd om een uitvaart naar zijn eigen maatstaven te beoordelen: 'Een uitvaart is niet pas mooi als ik die mooi vind. Het voornaamste is dat de familie die mooi vindt, dat de uitvaart passend is. Toch heb ik

wel mijn eigen voorkeuren: ik ben bijvoorbeeld geen groot voorstander van cremeren. Want het zou mij niet verbazen als vastgesteld kan worden dat mensen die hun geliefde hebben gecremeerd en uitgestrooid, dat die naderhand meer moeite hebben met de verweving van hun verlies dan mensen die naar een graf kunnen.'

HELE VERHALEN

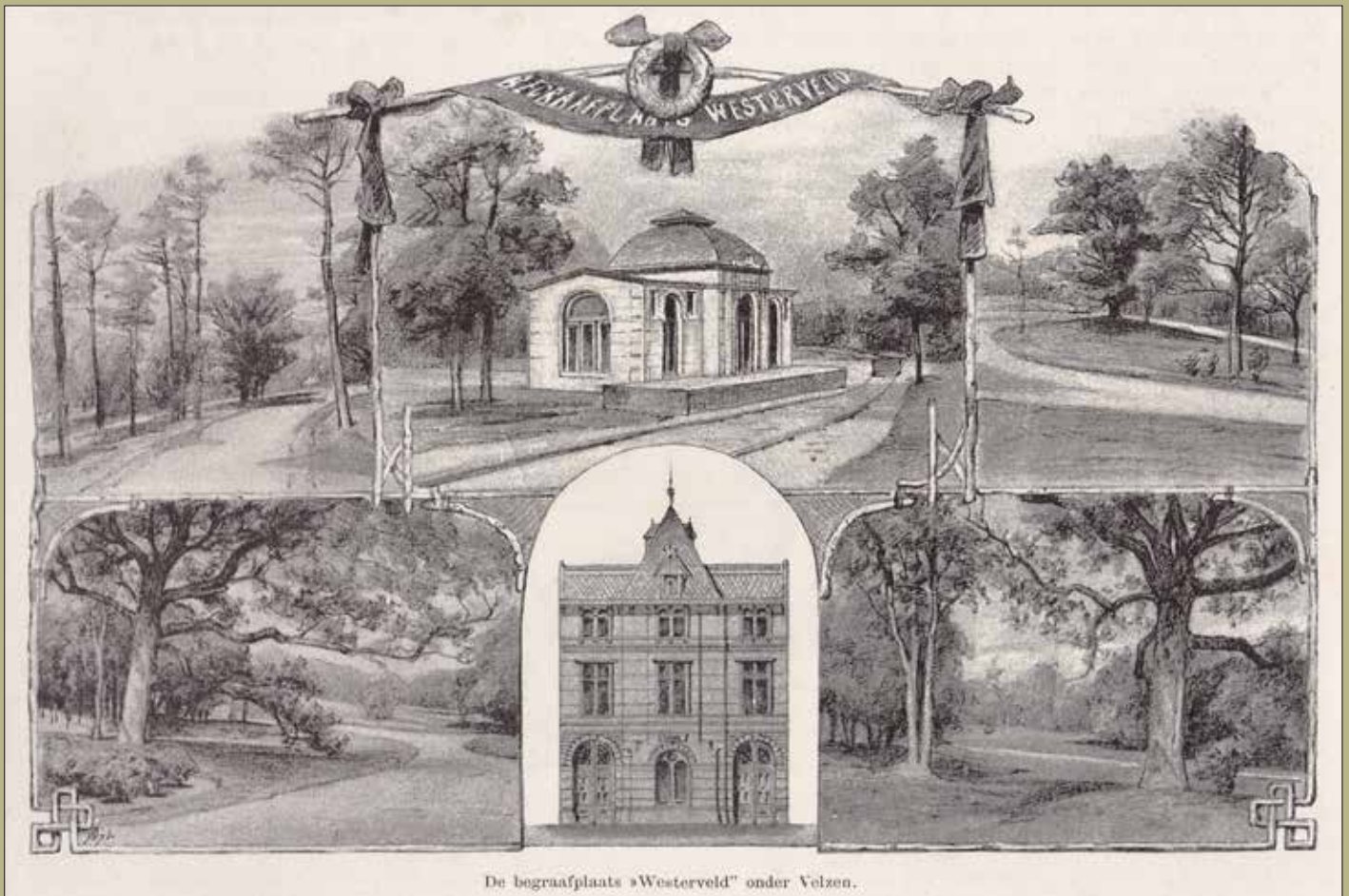
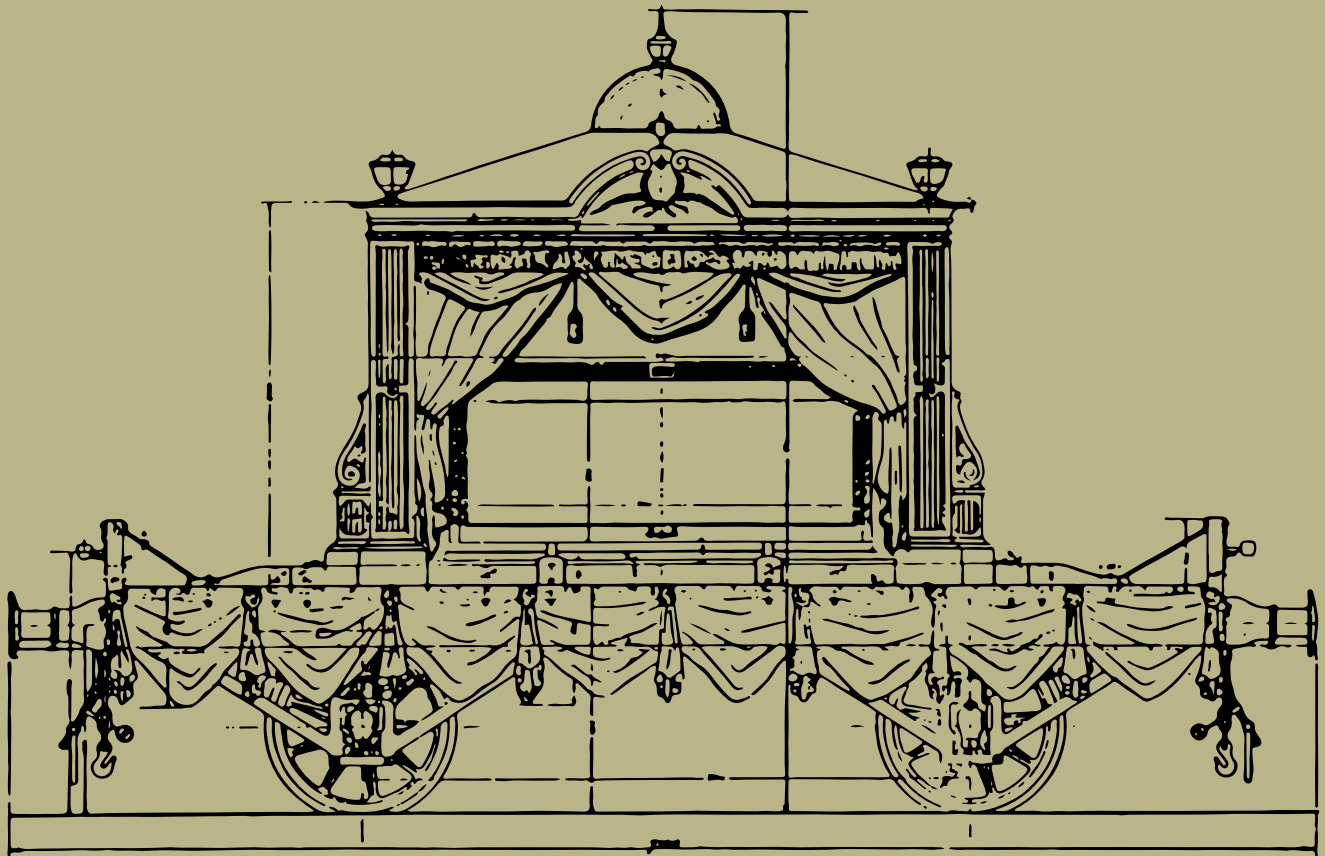
Wat De Jonge betreft, zal hij iedereen stimuleren te zorgen voor funerair erfgoed in spe: 'Ik vind het urnengraf daarom ook een echte uitvinding. Bij een graf staan is nu eenmaal niet hetzelfde als staan bij een urnenmuur. Nabestaanden – een collega van mij noemt ze 'voortbestaanden' – moeten bij hun keuze van een graf de omgeving goed op zich laten inwerken, want je gaat daar na de uitvaart misschien vaker naartoe dan je van plan was. Mensen houden vaak ook hele verhalen bij het graf. Ze kunnen de vrijheid voelen om daar iets achter te laten. En ze vinden er veiligheid en rust. Mensen die hun geliefde over zee hebben uitgestrooid, missen dat allemaal. Begraafplaatsen zijn oases van rust, ze zijn nu op hun mooist. Hoge kosten? Natuurlijk, financieel gezien is begraven over het algemeen duurder dan cremeren. Maar het verschil is niet in geld uit te drukken. De rouwverweving loopt anders. En dan rekenen mensen nog niet de mogelijke kosten door mentale of fysieke klachten mee. Laat mensen de tijd nemen voor rouw. Voor sommige mensen kan dat vaste loopje naar een graf precies dat zijn wat ze nodig hebben.'

Korrie Korevaart

Wouter de Jonge loopt voor – de laatste eer... Foto Henny Zijlstra

TOEN... IN VELSEN

De begraafplaats »Westerveld» onder Velsen.

De combinatie Driehuis-Westerveld kent iedereen van de rouwkaarten die berichten over een uitvaart op deze prachtige begraafplaats in de duinen van Noord-Holland. Jesse Krol (p. 12) deed onderzoek naar de speciale rouwtrein die in de periode 1890-1910 van het Centraal Station in Amsterdam naar begraafplaats Westerveld (officieel gelegen in de gemeente Velsen) en vice versa reed. De begraafplaats gebruikte een fraaie prent, voorzien van de twee rouwstations, ter promotie van haar diensten (afgedrukt in het tijdschrift *Eigen Haard*, 1890, nr. 21, p. 333). Van de rouwtrein is geen foto bekend, maar wel is er nog een werktekening van de kafalkwagen van de spoorwegen (zie B.C. Sliggers 1988, p. 30).